

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет психології, історії та соціології
Кафедра педагогіки, психології й освітнього менеджменту
імені проф. Є. Петухова**

**Просвітницька діяльність Софії Русової у контексті розбудови
концепції національної української школи**

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття рівня вищої освіти «магістр»

Виконав: студент 2 курсу
Спеціальності 014 Середня освіта
(Історія)
Освітньо-професійної програми
«Середня освіта (історія)».
Спеціалізація: 014. 03 Історія
Михейченков Михайло Михайлович

Керівник доцент, кандидат
педагогічних наук Тетяна ЮРКОВА

Рецензент завідувачка кафедри
історії та суспільствознавчих
дисциплін Херсонського
Академічного ліцею імені
О.В. Мішукова Херсонської міської
ради при Херсонському державному
університеті, учитель історії,
учитель-методист, спеціаліст вищої
категорії Ольга МИХАЙЛИК

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СОФІЇ РУСОВОЇ	
1.1. Характеристика основних етапів просвітницької та науково-педагогічної діяльності Софії Русової.....	7
1.2. Концепція національної школи в педагогічній спадщині Софії Русової.....	16
РОЗДІЛ II. ВНЕСОК СОФІЇ РУСОВОЇ У РОЗВИТОК ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ	
2.1. Софія Русова про визначальну роль морального виховання в цілісному процесі формування національно свідомої особистості.....	27
2.2. Проблеми теорії і практики навчання в педагогічній Спадщині Софії Русової.....	36
2.3. Погляди Софії Русової на призначення народного учителя.....	46
2.4. Шляхи використання ідей Софії Русової в практиці роботи закладів освіти.....	49
ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	59

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасних умовах державотворення в Україні і духовного оновлення суспільства зростає роль національної школи як одного з осередків виховання особистості. Ключова проблема національного виховання – розвиток національної самосвідомості, що передбачає усвідомлення учнівською молоддю своєї належності до української нації. У Концептуальних засадах реформування середньої школи «Нова українська школа» основним орієнтиром є її випускник: цілісна особистість, усебічно розвинена, здатна до критичного мислення; патріот з активною позицією, який діє згідно з морально-етичними принципами і здатний приймати відповідальні рішення, поважає гідність і права людини; інноватор, здатний змінювати навколишній видатний світ, розвивати економіку за принципами сталого розвитку, конкурувати на ринку праці, учитися впродовж всього життя. Зазначені цілі притаманні багатій і різноплановій педагогічній спадщині Софії Русової, яка виокремлює чотири періоди її активної діяльності [19].

Концепція національної системи освіти, національної школи й національного дошкільного виховання має надзвичайну актуальність для розбудови незалежної Української держави. Нею керуються держава і суспільство у розв'язанні сучасних проблем вдосконалення діяльності системи національної системи освіти і виховання. Зазначеним проблемам присвятила своє життя Софія Русова – видатний педагог, історик, письменниця, видавець, громадський і політичний діяч України, світогляд якої склався у процесі спілкування з визначними діячами української культури: М. Старицьким, М. Лисенком, П. Чубинським, М. Драгомановим, В. Антоновичем, О. Русовим та ін.

Теоретико-практична спадщина С. Русової ґрунтується на ідеях національного виховання, широкого використання світового

зарубіжного досвіду з педагогіки та психології з урахуванням особливостей розвитку освіти в Україні, на принципах гуманізму, демократизму. Багатогранність вченого виявляється у розроблених теоретико-методологічних основах освіти і виховання. На основі дидактичних принципів С. Русова виокремлює дидактичні правила, які співзвучні з положеннями Я. Коменського, І. Песталоцці, А. Дістервега, К. Ушинського.

Заслужують на увагу наукові доробки педагога, присвячені проблемам створення національної системи освіти і виховання: «Загальноземський з'їзд в справах народної освіти (1910), «Дитячий сад на національній ґрунті» (1910), «Просвітній рух на Україні в 60-х роках (1911), «Нова школа» (1914), «Націоналізація дошкільного виховання» (1912), «До сучасного становища народного вчителя» (1912), «Ідейні підвалини школи» (1913), «Націоналізація школи» (1917) та ін.

Актуальними у контексті проблеми нашого дослідження є праці, що розкривають різні аспекти діяльності С. Русової: громадсько-політична діяльність (Л.Гонюкова), участь у просвітительському русі (Г.Груць), методологічні основи концепції національної школи (Н.Дічек), творча спадщина С. Русової періоду еміграції (О.Джус), освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової (І.Пінчук), психолого-педагогічні засади організації суспільного дошкільного виховання в працях С. Русової (О.Пшеврацька), концепція національного дитячого садка С. Русової (О.Проскура), педагогічна і державотворча діяльність С. Русової (І.Улюваєва) та ін. Разом з тим, не зважаючи на окремі наукові праці, захищені кандидатські дисертації, видані збірки, педагогічна спадщина С. Русової є маловідомою широкому загалу громадськості і потребує глибокого вивчення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Наукове дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідницької роботи кафедри педагогіки, психології й освітнього

менеджменту імені проф.Є. Петухова. Тема наукового пошуку затверджена на засіданні кафедри від 23.09.2021 протокол №3.

Мета дослідження – висвітлити теоретико-практичну педагогічну спадщину С. Русової щодо питань з просвітницької, організаційно-педагогічної діяльності вченого задля впровадження в сучасний освітній процес закладів освіти.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- проаналізувати стан розробки теоретичних засад проблеми в її історичному і сучасному ракурсах;
- висвітлити основні етапи просвітницької та науково-педагогічної діяльності С. Русової;
- актуалізувати провідні педагогічні ідеї концепції національної системи освіти, національної школи й національного виховання С.Русової;
- розкрити погляди С. Русової на спрямованість педагогічної діяльності народного вчителя;
- дослідити шляхи використання ідей С.Русової в практиці роботи закладів освіти.

Об'єкт дослідження – просвітницька, науково-педагогічна, державна діяльність С. Русової.

Предмет дослідження – актуальні ідеї педагогічної теорії і практики С. Русової.

Для досягнення поставленої в роботі мети й розв'язання низки завдань наукового пошуку використано сукупність взаємодоповнюваних методів дослідження. Загальнонаукові методи: історичний, системний, порівняння, узагальнення, аналізу і синтезу. Методи теоретичного рівня: формалізація, логічні методи, прогнозування. Методи емпіричного рівня: аналіз педагогічного досвіду, наукове спостереження, порівняння.

Наукова новизна. На підставі вивчення історико-педагогічних джерел, матеріалів та аналізу теоретико-практичної спадщини С. Русової цілісно висвітлено запропоновані вченим педагогічні ідеї щодо розробки концепції національної системи освіти, національної школи й національного дошкільного виховання. Визначено актуальність та значущість педагогічних ідей С.Русової у контексті розбудови теорії і практики українського та світового шкільництва.

Практичне значення отриманих результатів кваліфікаційної роботи (проєкту) полягає в тому, що матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці до виконання завдань педагогічної практики з психолого-педагогічної складової, на семінарських заняттях з дисциплін психолого-педагогічного циклу, реферативних повідомлень, доповідей, а також у роботі вчителів, педагогів, вихователів у загальних закладах середньої освіти, ліцеях, гімназіях, дошкільних навчальних закладах, в системі підготовки та підвищення кваліфікації вчителів.

Апробація дослідження. Результати наукового пошуку доповідались на II Міжнародній науково-практичній конференції «INNOVATIONS AND PROSPECTS OF SCIENCE» 6-8 жовтня 2021 р. (Ванкувер, Канада), засіданні кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту імені проф. Є.Петухова.

Публікації. Основні питання означеної проблематики, теоретичні та практичні результати дослідження роботи знайшли відображення в статті «Місце концепції національної школи в педагогічному доробку Софії Русової », опублікованої в матеріалах збірки наукових праць II Міжнародної науково-практичної конференції «INNOVATIONS AND PROSPECTS OF SCIENCE» 6-8 жовтня 2021 р. (Ванкувер, Канада).

Структура. Кваліфікаційна робота (проєкт) складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СОФІЇ РУСОВОЇ

1.1. Характеристика основних етапів просвітницької та науково-педагогічної діяльності Софії Русової

Початок активної просвітницької і науково-педагогічної діяльності Софії Русової співпав із піднесенням соціально-демократичного руху в Росії. У другій половині XIX ст. імперіалістична політика російського самодержавства надзвичайно загострила суперечності в галузі науки і школи в Україні, переслідувалася її культура і мова. У 1862 р. були закриті недільні школи, наступного року заборонено друкування книг українською мовою. Міністр внутрішніх справ П.Валуєв своїм сумнозвісним циркуляром 1863р. завершив русифікацію української школи, безапеляційно заявивши, що “ніякої малоросійської мови не було, нема й не може бути”.

Політика репресій щодо української мови посилилася і при міністрі Д.Толстому. У 1876 р. було видано закон про цілковиту заборону української мови в школах і взагалі у суспільному житті. Однак репресії не змогли зупинити пробудження національної свідомості української інтелігенції, її прагнення розвивати рідну мову, культуру, мистецтво.

У багатьох містах України починають створюватися гуртки, так звані “тромади”, в яких об’єдналися значні інтелектуальні сили. Вони сприяли розвитку національної свідомості, проводили культурно-просвітницьку роботу серед народних мас: організовували недільні школи, пропагували і видавали українську літературу, вивчали історію народу, його побут і звичаї, збирали фольклор.

Найвпливовішою і найчисленнішою громадою була Київська. Вона об'єднала ряд видатних діячів культурного і громадського життя: В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Житецького, М.Лисенка, П.Чубинського, М.Старицького та ін. З 1872р. Софія Русова (дівоче прізвище С.Ліндфорс) увійшла до Київської громади і цілковито віддалася культурно-освітній роботі. Так розпочався перший період її активної і різноманітної просвітницької і науково-педагогічної діяльності. Великий вплив на формування соціально-політичних поглядів Софії Федорівни Русової мала передусім позиція Київської громади. Взірцем честі, гідності, національної свідомості був для неї М.Драгоманов. Близьке знайомство з родинами Лисенків і Старицьких, навколо яких гуртувалася молода українська інтелігенція, зміцнювало прогресивні погляди й переконання, патріотичні почуття Софії Русової.

Одруження в 1874 р. з Олександром Русовим, відомим статистиком, патріотом України, знавцем літератури і фольклору, ще тісніше поєднало Софію Русову з інтелігенцією, яка всіма можливими засобами боролася за відродження української культури, мови і освіти. Олександр Русов працював статистиком у земствах, Софія Русова приймала активну участь у громадському і культурному житті, захоплювалася збиранням українського фольклору, допомагала своєму чоловікові у виданні за кордоном, у Празі, Шевченкового “Кобзаря”, перевезення якого в той час до Росії загрожувало арештом. Вона стає організатором і ініціатором відкриття дитячих садків, шкіл, книгозбірней. Цей ранній період практичної діяльності мав для С. Русової велике значення. Приватна педагогічна практика, вивчення педагогічної літератури були тією школою, яка дала змогу пізніше розгорнути далі освітню і педагогічну діяльність. Але діячка не обмежується її рамками, за власним визнанням, вона стає “ переконаною революціонеркою”. З 1878 р. вона поринула в громадсько-політичні справи: збирала гроші для заарештованих політичних в'язнів, видавала і

переховувала твори української літератури. Протягом 1878-1900 рр. її п'ять разів заарештовували.

Родина в пошуках роботи переїздить з міста до міста: Київ, Одеса, Єлісаветград, Полтава, Харків, Херсон, Чернігів. З одного боку, - труднощі кочового, непорядкованого життя, а з іншого - можливість вивчення України, широкого спілкування, взаємин з людьми, участь у національному русі краю. Школи були головною справою її життя. Вона сама їх створювала, в них викладала, ними опікувалася. Школи з'являлися, як острівці просвіти, скрізь, де була Софія.

У них вона почувала себе творцем. У педагогіці вона “шукала постійно чогось творчого, ухиляючись від усякої традиційності, формалізму”. “Все, чого я вчила, - пише Русова, - я викладала на свій лад, переводячи на практиці великі думки філософів, педагогів: чи то була географія, чи французька мова, - я всього навчала без підручників і захоплювала учнів усякого віку - і малих по дитячих садках, і дорослих на вечірніх курсах недільних шкіл. Я ненавиділа рутину, формальну дисципліну. Може у цьому були й мої помилки і мій успіх. Душа дітей, їх задоволення - ось, що чарувало мене” [22, с. 33].

У Харкові С. Русова очолила товариство “Общество грамотности”, яке розповсюджувало книги серед народу. Програма видавничого комітету товариства включала кілька комплексів: художньо-белетристичний, історичний, природничий. Серед видань значне місце посідали книги для народного читання.

Широкі обрії знань намагалася розкрити читачам С. Русова і у своїх власних творах. До першого періоду її діяльності належить значна кількість праць про творчість видатних письменників, філософів, діячів культурно-освітньої ниви. Неабиякий інтерес і сьогодні викликає надрукована в Херсоні чудова книжечка для молоді “Рассказы про Киев и его прошлое”. Особливою популярністю користувалися її нариси “Братства в Юго-Западной Руси”, “Биография Дж.Гарибальди,

освободителя Италии”, “В стране вольного крестьянства”, “Швейцария - свободная республика” та інші.

На особливу увагу заслуговує видана окремою книжечкою праця “Странник Григорий Саввич Сковорода” (1894 р.). Нарис присвячено 100- річчю з дня смерті видатного філософа, поета і педагога. С. Русова робить спробу зазначити моральне кредо Г.Сковороди, предтечі української філософської думки. Як вчитель людей, зазначала дослідниця, він і словом і прикладом навчав людей любити передусім Бога, вчитися, аби пізнавати істину, приборкувати свої почуття, очищати душу від дурних бажань, задовольнятися найменшим і бачити основне щастя у виконанні заповіді любові. Ідеям просвітництва слугували і літературно-критичні статті С.Русової, присвячені аналізу літературної спадщини Г. Квітки-Основ'яненка, М.Гоголя, Т. Шевченка.

Позитивну роль відіграла просвітителька і в історії розвитку українського театру: пропагувала його діяльність і збагатила репертуар прекрасними перекладами з європейських мов творів Г.Сенкевича та Р.Кіплінга. Але особливе місце в її просвітницькій і науково-творчій діяльності посіли проблеми педагогіки і школи. С. Русова стала одним із активних дописувачів і членом редколегій багатьох журналів, що мали освітнє, педагогічне і культурологічне спрямування. З-під її невтомного пера вийшли статті, що містили глибокий аналіз стану національних шкіл і висвітлювали проблеми національної освіти різних народів Російської імперії - вотяків, якутів, татар, калмиків, євреїв, білорусів, українців та ін.

Другий період науково-педагогічної і просвітницької діяльності Софії Русової охоплює 1905-1916 рр. Її громадські і професійні інтереси зосередилися передусім на проблемах школи і освіти, на створенні концепції національного дошкільного виховання і школи. У цей період в Україні завдяки зусиллям “Просвіти”, земств та інших організацій засновується ряд періодичних видань, на сторінках яких широко

обговорюється питання народної освіти. Це були часописи, в яких представники революційно-демократичної інтелігенції відстоювали створення такої шкільної системи, яка б задовольняла потреби народних мас, забезпечувала життєву значущість знань, набутих в школі. Особлива увага приділялась на сторінках періодичної преси організації освіти рідною мовою.

Перебуваючи в Петербурзі С. Русова продовжує співробітничати з Київським “Товариством грамотності” та Петербурзьким “Благодійним товариством видання загальнокорисних і дешевих книг”. Завдяки їм був надрукований “Український буквар” (1906). В основі його лежать розробки одного з найвидатніших українських філологів Потебні, який ще в 60-х роках XIX ст. працював над підручником для недільних шкіл. Тоді ця книга опублікована не була. С. Русова доопрацювала рукопис, розширила матеріал для читання, проілюструвала текст малюнками. Це був сміливий крок, бо подібних підручників українською мовою російська цензура не пропускала. Привертають увагу слова Сидора Воробкевича, які стали своєрідним епіграфом для “Читанки” Софії Федорівни: “Мово рідна, слово рідне, хто вас забуває, той у грудях не серденько, тільки камінь має”. За участю просвітельки було видано також повний текст “Кобзаря” Т.Шевченка.

1910 року С. Русова стає співредактором першого україномовного педагогічного журналу “Світло”, який заснував молодий учитель із Полтави Григорій Шерстюк [24]. Журнал швидко набув популярності. На сторінках журналу просвітелька друкує такі свої статті, як “Дитячий сад на національному ґрунті” (1910), “Просвітний рух на Україні в 60-х роках” (1911), “До сучасного становища народного вчителя” (1912), “Лесгафт та його педагогічні ідеї” (1912) та ін.

Як один із основних дописувачів журналу “Світло” С. Русова основну увагу зосереджує на проблемі створення національної школи. Вона знайомить освітянську громадськість із здобутками світової

педагогічної думки: висвітлює філософські і педагогічні погляди Ж.Ж.Руссо (порівнюючи їх з педагогічними ідеями Г.Сковороди), І.Г.Песталоцці, Ф.Фребеля, Л.Толстого, робить огляди педагогічних журналів, інформує про події в учительському житті[39,с.20-23]. Проіснував журнал недовго. У 1914р. було заборонено видання української преси. Однак і за короткий період (1910-1914) “ ... часопис відіграв виняткову роль у консолідації українських педагогів довкола ідеї національної школи, він увійшов в історію педагогіки як тогочасна трибуна для обговорення різних аспектів національної освіти, як одна з основних платформ української методичної школи” [24, с. 33].

1910 року Софія Русова бере участь у Всесвітньому з’їзді преси в Брюсселі. Як представниця України вона виступає з доповіддю про стан молоді української преси, цензурні утиски, які стояли на шляху її розвитку. Вік багатьох педагогічних видань був коротким: виходило всього по кілька номерів, після спаду революційних подій 1905-1907р., майже всі українські журнали припинили своє існування.

Водночас С.Русова веде практичну педагогічну роботу. Вона працює у складі учительської колегії Комерційного інституту Учительського товариства, викладає педагогіку у Фребелівському інституті, складає і публікує новий підручник “Початкова географія” (1911). Це була перша навчальна книга з цього предмета (досі у читанках вміщувалися лише окремі статті про різні країни). У підручнику, крім основних фактів загальної географії, було вміщено матеріал про Україну.

Не припиняє активної освітньо-педагогічної діяльності Софія Русова і з початком світової війни: продовжує викладати педагогічні дисципліни в Саратові, куди було евакуйовано Фребелівський інститут, читає лекції по організації дитячих садків для робітників міста, працює у складі новоствореного комітету для опіки над евакуйованими земляками. Також плідно працює просвітителька і після повернення з

евакуації у 1916 році. Отже події, що передували революції 1917 року і відбувалися в процесі її, С. Русова зустріла як загартований борець на ниві просвіти свого народу, громадський діяч з усталеними політичними поглядами, один із фундаторів теорії і практики української національної школи.

Наступний період діяльності С. Русової припадає на 1917 – 1922 рр. Вона стає в перші ряди прихильників і діячів молодого Української Народної Республіки. Все життя діячка пам'ятала той національний злет, прекрасні часи незалежності України і пишалася з причетності до її уряду. С. Русова стала членом Центральної Ради, увійшла до складу Міністерства освіти Української республіки й очолила два відділи: позашкільної освіти та дошкільного виховання. Вона рішуче втілювала в життя гасло українізації народної освіти, всіх українських організацій.

5-6 квітня 1917 р. було проведено перший Всеукраїнський з'їзд учителів, який прийняв рішення про утворення Всеукраїнської вчительської спілки. Очолила її Софія Русова. 13-15 серпня 1917 р. відбувся Всеукраїнський професійний вчительський з'їзд, який виробив план націоналізації освіти та організації українського вчительства. Питання націоналізації освіти було в центрі уваги також другого Всеукраїнського з'їзду вчителів. Значне місце на ньому зайняло обговорення доповіді Софії Федорівни "Національна школа"[32, с.3-7].

У жовтні 1917р. в Декларації Генерального секретаріату Центральної Ради як основне було прийняте першочергове завдання: на протязі всього академічного року має бути вироблений і по змозі здійснений проект нової за змістом і формою школи в Україні на демократичних засадах. Незважаючи на всі складності, Міністерство освіти розробило концепцію національної школи, накреслило план її широкої українізації. За активною участю С. Русової було укладено підручники, термінологічні словники, програму для початкової школи з українознавства. Вона пишалася тим, що вона працює в складі уряду за

час діяльності якого було відкрито 321 початкову школу, 42 середні школи, заснована педагогічна академія, яка готувала учителів українознавства тощо.

Після встановлення Радянської влади, в період Гетьманату, діяльність С.Русової на освітянській ниві дещо уповільнилася. Але роботу по відкриттю українських шкіл, боротьбу за виконання закону про обов'язкове вивчення української мови, літератури, історії і географії вона продовжувала. У доповіді “Про українізацію педагогічних шкіл” вона обстоювала думку про те, що націоналізація має бути не тільки формальною, а й ґрунтовною, тобто виявлятися не лише в мові, а й в знайомстві з Україною та українськими людьми.

У цей період на державному рівні разом з І.Тешенком, Я.Чепігою та іншими діячами освітньої та політичної ниви С. Русова опрацьовує і очолює здійснення програм розвитку національної системи освіти, підготовки національних педагогічних кадрів, видавництва педагогічної літератури, зокрема, часопису “Вільна Українська школа”. Дуже плідно працює діячка над науковими дослідженнями, в яких узагальнювався і пропагувався педагогічний досвід. Найважливіші з них - “Націоналізація школи” (1917), “Нова школа” (1917), “Методика початкової географії” (1918), “Позашкільна освіта, засоби її проведення” (1918). У цей же час тричі перевидавався її “Український буквар”, тричі “Початкова географія”.

Працю «Нова школа» дослідниця присвятила аналізу дитячих книжок для дітей. У тогочасній Україні дитячій книжці не приділялося належної уваги, однак серед кращих книжок педагог виокремила «Грамотку», «Рідне слово» Б.Грінченка; «Рідну школу» С. Черкасенка; «Вінок» Білоусенка (О.Лотоцький). У змісті освіти С.Русова виділяла ціннісну складову. Важливим для розвитку молодого людини вона вважала поєднання національних, народних цінностей із загальнокультурними [10, с. 49].

Після остаточного приходу до влади більшовиків С. Русова вийшла із складу Міністерства освіти, бо зневірилася, що заходи Наркомпросу України сприятимуть відродженню української системи виховання. Своїх національно-патріотичних переконань просвітителька не могла зректися і в 1921 р. емігрувала за кордон, сподіваючись “ хоч на чужині бути корисною Україні”.

Розпочався четвертий (1921-1940 рр.) етап діяльності С.Русової - період еміграції [6]. У Чехо-Словаччині, куди переїхала просвітителька зі своєю сім'єю, вона розгорнула широку громадсько-просвітницьку й педагогічну діяльність, що відіграло значну роль у культурному розвитку українців, які опинилися на чужині. У Празі вона складає і друкує низку підручників і посібників для студентів, що готувалися до педагогічної діяльності у дошкільних закладах, школах та дитячих притулках для українських дітей. З метою поширення педагогічних знань С. Русова засновує в Празі Український педагогічний інститут. Лекції, які вона читала студентам цього інституту були видані окремими книжками, серед них : “Єдина, діяльна (трудова) школа” (1923), “Нова школа соціально виховання” (1924), “Дидактика” (1925).

Тогочасна Прага була центром української еміграції. Там працював еміграційний комітет на чолі з відомим громадським діячем Микитою Шаповалом. Однією із конкретних його справ було відкриття Української гімназії в Празі. Крім того, почала працювати Українська господарська академія, куди С. Русову запросили викладачем французької мови.

Захист України діячка вважала своїм основним покликанням. Покидаючи її у 1921 році, вона з гіркотою і тугою і, разом з тим, з глибокою вірою в своє призначення писала: “Прощай, рідна дорога, Україно! Кидаю тебе з одним палким бажанням усі свої сили віддати на визволення твого народу, щоб знову пишалася ти і волею, і наукою, і

багатством [22, с. 245].” Такі слова могла сказати лише духовно багата, мужня, національно свідома людина.

Оцінюючи сьогодні роль С. Русової у розвитку педагогічної думки в Україні, можна водночас стверджувати, що її творчий доробок є внеском у скарбницю не лише української, а й світової педагогіки, що її ідеї - це не лише минуле, вони не обмежені часовими рамками, бо є глибоко науковими, народними, гуманними, спрямованими в майбутнє. Її думки та ідеї набувають особливого звучання сьогодні, в час кардинальної зміни підходів до дитини, до філософії освіти і виховання, до розв’язання педагогічних проблем, що постали у зв’язку з розбудовою школи вільної, самостійної України. Як гасло лунає заклик С. Русової про те, що в наші часи бути гарним педагогом... це бути справжнім реформатором життя України, бути апостолом правди і науки. Тільки великими зусиллями таких апостолів Україна матиме чесних діячів-патріотів, вмілих практичних робітників і соціально об’єднану, інтелектуально розвинену народну масу.

Минулі літа і десятиріччя ще яскравіше висвітлили в наших очах образ відданої дочки свого народу, невтомної трудівниці на культурно - освітній ниві – С. Русової. Назавжди залишилося з нами і серед нас те Добре, Вічне, Розумне, що вклала ця жінка у всеукраїнське багаття культури, науки і освіти.

1.2. Концепція національної школи в педагогічній спадщині Софії Русової

Ідея створення національної школи була стрижневою в педагогічному доробку Софії Русової. Її модель національної школи органічно витікала із тих вимог, які ставив перед закладами освіти український просвітницький рух: найперше, це національне виховання (його засади — рідна мова, культура, мистецтво, історія, традиції), це

вимоги демократичного, гуманного підходу до організації освіти, природо відповідність виховання та формування дитини в праці [9, с. 32; 15].

Сукупність цих принципів була висунута просвітницьким рухом України в усіх галузях ідейного життя. С. Русова конкретизувала і розвинула їх на ниві виховання дитини в своїх статтях, лекціях, на практиці і у видавничій діяльності. Може тому, що вона була дочкою двох народів, а виросла серед третього, українського, що споконвіку відзначався етнічною терпимістю і національним братолюбством, С.Русовій було притаманне гостре зацікавлення справами розбудови національного шкільництва. Вона виходила з того, що прагнення створити свою національну систему виховання: “Це є глибоке змагання кожного народу знайти себе як відокремлену частину людства і свідомо зрозуміти своє місце серед людності всього світу, свою національну роль у світовому культурному русі і працювати для збагачення її скарбів [25, с. 81]”.

З огляду на це психологічна вимога до людини і нації, зазначає просвітителька - одна, проста і органічна: щоб усе виховання, навчання відповідало потребам особи- як індивідуальної, так і особи національної. Рідна мова у вихованні і навчанні є найкращий інтимний провідник думок, почувань, вражень. Ці положення видатного педагога і сьогодні мають непересічне значення для здійснення ідей реформування української національної школи [17,37,40].

Вслід за К.Д.Ушинським, система якого теж формувалася під благотворним впливом української народної ідеології та етнічної педагогіки, С. Русова твердо стояла на тому, що школа і виховання в ній можуть успішно здійснюватися лише за умов, коли ці школи будуть національними, народними.

Над розробкою концепції національної школи просвітителька працювала більше тридцяти років. Ще у 1907 р. статтю “Хроніка

національної школи” вона започатковує низку публікацій, присвячених аналізу проблем національної освіти різних народностей Росії. У доповіді “ Національна позашкільна освіта у різних народностей Росії”, виголошеній на Всеросійському з’їзді освітян, С. Русова заявила про те, що централізація системи освіти в Росії стала основною перепоною на шляху її націоналізації, це спричиняє її недоступність для усіх народностей Російської імперії. Дослідниця, розмірковуючи над засобами позашкільної освіти (книжка, бібліотека, екскурсія, музей), акцентувала увагу на провідній ролі української книжки у вихованні учнів [1, с. 57, 33 с.7].

Першим кроком демократизації освіти, на думку педагога повинна бути її націоналізація, оскільки лише націоналізуючи народну освіту, можна ввести її в свідомість народів. Більшість сучасних держав, підкреслювала просвітителька, складається з кількох народностей, і державна мова панівної далеко не однаково близька і зрозуміла для решти, що населяє територію держави. Часто панівна народність є далеко не найчисельнішою і не найбільш культурною і тільки за правом покровителя не рахується з культурним станом підкорених народів і нав’язує їм свою культуру, свою мову не тільки як предмет навчання, а як знаряддя учіння, єдиний шлях прилучення до світової культури. “Таке культурне підкорення народам, позбавляючи їх свободи розвитку духовних сил, і підкорюючих, ставлячи їм на їхньому шляху до процвітання чималі перешкоди, за умов ворожого ставлення до них народностей, що терплять пригнічення [29, с. 71; 46]”.

Ці думки С. Русова ілюструє прикладом царської Росії, до складу якої входило понад 100 народів та народностей, що становили понад 56 відсотків із 150-мільйонного населення. Протестуючи проти расистської тези про месіанську роль панівної нації і другосортність національних меншин, С. Русова наголошувала: “Всі ці народності уже вийшли із стану примітивного індіферентизму, вони прагнуть знань,

усвідомлюють свою безпомічність і всіма силами намагаються визволитись від обплутуючого їх неучтва. Для правильного задоволення цього запиту треба перш за все звільнити рідну мову від тих пут презирства і недовіри, які не дають їм вільно розвиватися. Необхідно твердо визнати, що для світового поступу культури немає ні панських, ні “мужичих” мов, кожна мова є органом думки народу, який говорить нею, думає нею. Сьогодні бідна і нерозвинута під тиском складних умов життя, ця мова може через деякий час випередити панівну мову, як про це довели німецька, французька мови по відношенню до латинської [29, с. 72]”.

У багатьох інших виступах і публікаціях, присвячених проблемі творення національної школи різних народів, С. Русова з душевним болем говорить про страхотливі утиски всього національного, етнічного - школи, книгодруку, театру і самої мови. Вона з гіркотою визначає, що українці, білоруси та інші народності, що відзначилися в минулому своєю високою культурою майже суцільною письменністю, стали майже поспіль неписьменними.

Слідом за К. Ушинським, І. Франком та іншими поборниками народної освіти С. Русова залишила вражаючий опис мартиролога дитячої душі, що потрапила в лабеті денаціоналізаторської школи з чужою мовою, чужим духом і навчальним змістом. Ці поневіряння уярмленої душі школяра вона змальовує на прикладі білоруських і вотяцьких (удмуртських) дітей.

У статті “До питання про білоруську школу” авторка писала: “Самі білоруси далеко неоднозначно ставляться до цього важливого питання націоналізації школи. З одного боку, багато вчителів з глибоким переконанням говорять про її необхідність, відмічають те зло, яке приносить дітям школа, затримуючи їхній розумовий розвиток. Ходить маленький білорус до школи цілих п’ять і шість років, - пише один учитель у білоруську газету “Наша нива”. - Він чує лише глузування над

своєю мовою; якщо ж він інколи забудеться, вирветься у нього своє слово, - слово, до якого він звик з пелюшок, яким говорять його мати і батько, негайно вчитель, а з ним і увесь клас піднімуть його на сміх. А є і такі вчителі, що передражнюють дитину, висміюючи його мову. Сердешний хлопчик спершу навіть не розуміє, що він вчинив поганого, чому над ним так кривдно всі сміються. І лише потім, як осміють його разів десять, зрозуміє, в чім справа. Хто бував при цьому в школі, той бачив ясно, що глузди учителя підтримують у такому випадку головним чином старші учні, а молодші здивовано мовчать. Якщо білорус із початкової школи йде вчитись далі, вступивши, наприклад, до семінарії, там уже все пристосоване до того, аби остаточно вибити із білоруса все білоруське, що ще збереглося в його душі, придавлюючи його думку і випускаючи його на світ Божий покірною овечкою, якимось бовдуром. І якщо після такої школи у білоруса вирветься ненароком якесь білоруське слово, йому самому осоружне: він до вух почервоніє від власної невихованості, та ні, голуб'ята мої, то не білоруське слово так ріже вам душі; ріжуть і шкребують вам душі ті далекі дитячі спогади про кпини, знущання, що сипалися на вас через це рідне слово. Протягом усіх років ваші вчителі білоруську мову виставляли на сміх, все ваше рідне утоптувалося у грязь. І тепер не своїми очима ви дивитеся на свого брата білоруса, не своїми вухами прислухаєтеся до своєї мови [30, с. 79-83]”.

“Читаючи ці правдиві рядки, - з гіркотою пише Софія Русова, - мимоволі питаєш себе: навіщо це спотворення людської душі, кому потрібно воно, для розвитку якої культури, для виховання яких громадян [30, с. 81]”.

На конкретних прикладах С.Русова доводить, що русифікатори всіх епох і країв діяли за одним і тим же сценарієм. Хіба ж не такі принизливі для національної гідності українців сцени знаходимо ми в українській класичній літературі? С. Русова з болем пише про те, що у

XVII ст. українці мали свою вільну від урядових органів національну школу, причому не тільки початкову і середню, а й вищу (Київська академія), та вона була знищена в результаті русифікаторської політики царського уряду, а український народ, за останніми статистичними даними (1897р.), має самий нижчий показник грамотності серед християнських народів європейської частини Росії. Причини цього С. Русова пов'язує з відсутністю трьох основних умов, необхідних для створення української національної школи: немає вчителів, підготовлених до викладання українською мовою всіх знань у початковій, середній і вищій школі; немає приміщень для шкіл, наявні зайняті навчальними закладами, що виконують русифікаторські завдання; немає, врешті, і підручників вивчення у вищій, середній і початковій школі.

У журналах “Русская мысль”, “Русская школа” в українських виданнях С. Русова постійно порушує питання про необхідність створення національної школи для українців, білорусів, євреїв, татар, сербів тощо, саме на цьому ґрунті гуманізму і українського альтруїзму започаткувалася концепція національного виховання С.Русової [25; 36, с.44-48]. У ході створення її вона ґрунтовно ознайомлюється з основними зарубіжними концепціями реформування школи, працює над створенням контурів української національної системи освіти. На прикладі виховання дітей в Німеччині і Англії С. Русова доводить, що тільки та нація досягає високого рівня розвитку, яка краще від інших вичерпала у вихованні свої глибокі національні скарби, дала вільний розвиток національній психології.

Свої думки відносно концепції національної освіти в Україні С. Русова найбільш повно і послідовно викладає на сторінках журналу “Світло”, першого україномовного педагогічного журналу, співредактором якого була вона сама[5,6]. Основною ідеєю “Світла”, як відзначали фундатори цього часопису, було спеціальне висвітлювання і

розробка питань про освітні потреби українського народу, зокрема, теоретичні і практичні питання шкільного, позашкільного і сімейного виховання. Основною ж, центральною ідеєю, якою були пронизані всі випуски цього журналу і яка віддзеркалювала погляди редакторів, була розробка майбутньої української національної системи освіти від дитячого садка до вузу, включаючи і позашкільну освіту. С. Русова прагнула того, щоб національна українська школа не лише увібрала і використала всі прогресивні погляди закордонних реформаторів, але й розвивалась на національному ґрунті. Такий освітній заклад, єднаючи своє і чуже, може, на думку, просвітительки дати новий тип школи, що відповідатиме найкращим передовим педагогічним принципам, але, разом з тим, не розірве живого зв'язку з народним життям, з характерними рисами нашого культурного розвитку і громадського життя[9,10].

Важливе місце в концепції національного виховання С. Русової відводиться вихованню рідним словом. Відсутність виховання рідною мовою вона вважає однією з найбільших перепон для розумового розвитку дитини. Педагог переконливо, на основі фактів доводить, що навчання чужою мовою веде до втрати народом не тільки своєї національної свідомості й гідності, але й до морального виродження. У школі, де відсутня рідна мова як основа навчання, діти ростуть заляканими, боязкими, з почуттям ганьби за свою національність. Із тих, хто закінчив таку школу, виходять розумово і морально скалічені люди, що соромляться свого походження. Педагог виокремила засоби національного виховання: рідна мова, праця, народні традиції, народні пісні та ігри [2,11].

Етнічне виховання, наголошує С. Русова, забезпечує кожній нації найширшу демократизацію освіти. Через пошану до свого народу у дітей формується пошана до інших народів, що приводить до широкого єднання і світового порозуміння. Справжнє виховання є глибоко

національним за своєю суттю, характером. “Національне виховання не стискає думки дитини у вузькому шовінізмі, - пише С. Русова, - навпаки, після правдивого національного виховання дитина звикає кохатися в народних скарбницях і шукатиме цих культурних скарбів у інших народів; кохаючи свою національну культуру, дитина поважатиме і другі нації і цікавитиметься їх життям; навчиться шукати і знаходити у вселюдській культурі ті скарби - художні, наукові і моральні, які можуть стати їй найріднішими, бо не нав’язані збоку, а органічно прищеплені до її душі. Така людина стане корисним робітником задля свого народу і широко буде розуміти вселюдський поступ [25, с. 1;41 с.234]”.

Національне відродження України просвітителька органічно поєднувала з розвитком національної системи виховання в усіх ланках: сім’я - дитячий садок - вищі навчальні заклади, позашкільна освіта, із створенням такого середовища, яке б сприяло розвитку у дітей і молоді національних почуттів.

У зв’язку з цим значну роль відводить вона сім’ї, сімейним і національним традиціям. У сім’ї С. Русова вбачала основу розвитку дитячого мовлення, великого значення у його становленні надавала ролі батьків, особливо матері, яка є “найкращим керманичем розвитку психології дитини - природна вихователька своїх дітей, яка інший раз і без наукової підготовки, інстинктом вміє читати в дитячій душі й розуміти її [31, с. 35;38]”.

Життя С. Русової, її практична педагогічна діяльність, наукові інтереси були нерозривно пов’язані з вихованням дітей дошкільного віку [26, с.171-257]. Вона є основоположником української дошкільної педагогіки, автором концепції національного українського дитячого садка. Велика заслуга діячки полягає у тому, що вона перша підняла стяг дошкільного виховання в Україні, стала фундатором його. Значну увагу приділяє С. Русова залученню дошкільнят до різноманітних видів діяльності, особливо художньо-естетичного спрямування, праці, гри[21,

с.12-13]. Вона високо цінує дитячу гру, розглядаючи її як прояв соціального інстинкту. Спостерігаючи за дидактичними іграми, зауважує видатний педагог, можна знайти ключ до розуміння душі дитини, в грі виявляються всі її здібності, нахили, переживання. Найкращими іграшками вважала ляльку і м'яч.

Розкриваючи важливе значення природознавства у вихованні дитини, С. Русова дає стисло схему власної програми: які духовні сили дитини треба розвинути, на якому змісті і в яких формах діяльності. Вона і сьогодні може бути корисною для вихователя, бо в ній представлено загальні підходи, на основі яких вихователь може самостійно скласти план ознайомлення дітей з природою рідного краю, з народними прикметами, традиціями.

Одночасно з розробкою системи дошкільного виховання діячка працювала над основними питаннями шкільної освіти. Як і більшість прогресивних вітчизняних і зарубіжних педагогів кінця XIX - початку XX ст., вона піддає нищівній критиці існуючу школу за відрив від життя, формалізм у навчанні, авторитарність, вербалізм, придушення волі та активності вихованців, пасивне слухання і тривале сидіння за партою, підкреслюючи, що така організація навчання не відповідає дитячій природі. Вона зазначає, що прагнення дитини до будь-якої активної діяльності - гри, праці чи творчої самодіяльності є її найсильнішим життєвим прагненням. "І можна собі уявити, - пише з цього приводу С. Русова в праці "Єдина діяльна школа", - який гріх брала на себе стара школа (на жаль, ще існуюча) своїми методами пасивного навчання, нехтуючи всю дитячу активність та безпосередню творчість. Це шкодило тим, що паралізувало живу, самостійну думку дитини, а також псувало характер, бо воля закладається і розвивається лише на ґрунті активності". Цю тезу розвиває авторка і в праці "Нова школа": "Сучасна школа не дає дітям освіти, бо суперечить усім вимогам педагогічної науки, всім потребам народного життя, вона

калічить розум і душу людини, одриває дитину від родини й несвідому кидає на розпутті без усякого виховання, без певної освіти. Вона не відповідає духовному складові українського народу [23,с.33]”. У багатьох працях С. Русова розкриває засади і принципи побудови початкової ланки національної школи, надає гуманістичного, загальнокультурного і патріотичного спрямування. Вона наголошувала, що підвалинами національної школи бувають завше два начала: безпосередня націоналізація педагогічних засобів виховання, цебто - рідна мова викладу і зміна програми з тенденцією винести ті науки, які дають найбільш громадської національної свідомості, - історію і географію рідного краю і народне мистецтво - музика, співи, орнаментика; друга підвалина національної школи - це єднання її з людом... школа - це центр освіти... центр не тільки морального, а й політичного виховання, політичного не в розумінні діяльності тієї або другої партії, а політично-громадського виховання, без якого не розвиватиметься нове життя [24, с.33; 29, с.71-79].

Виховання та освіта дорослих виступає в педагогічній спадщині С. Русової як важлива складова загальнодержавної системи національно-культурного відродження України. Заслуга її полягає у тому, що вона вперше найбільш методично правильно розробила зміст і форми позашкільної освіти, її джерела: народні бібліотеки, шкільні книгозбірні, педагогічні курси для батьків тощо.

І сьогодні погляди видатного педагога на позашкільну освіту не втратили своєї актуальності. Спадщина її заслуговує не тільки вивчення, а й широкого впровадження. Велике значення має розгляд позашкільної освіти як “творчої справи”, що “просуває людину по шляху культури свого народу”. Адже вдосконалюючись, вона працює на благо всієї нації. Саме цьому присвятила свою діяльність С. Русова [3,12,13,14].

На думку педагога позашкільна освіта розкриває індивідуальність людини, вона спрямована на розвиток її талантів і здібностей, тобто

готує до професійної освіти, “до сприйняття вищої науки”[27, с.226-227].

Насамкінець, слід відзначити, що ідеї С. Русової щодо будівництва системи національної освіти і виховання набувають особливого звучання в наш час у зв'язку з розбудовою української державності і зміною підходів до філософії освіти і виховання.

Як заповіт звучать сьогодні для нас слова видатного педагога і просвітительки Софії Русової про те, щодоля, щастя нашого народу залежить від того, як ми переведемо в життя дороге, велике гасло: вільна національна школа для виховання вільної, свідомої, дужої нації.

РОЗДІЛ II. ВНЕСОК СОФІЇ РУСОВОЇ У РОЗВИТОК ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ

2.1. Софія Русова про визначальну роль морального виховання у цілісному процесі формування національно свідомої особистості

Головну роль у становленні цілісної, гармонійно розвиненої людини відводила С. Русова моральному вихованню. Вона розглядала високі моральні якості як той стрижень, навколо якого успішно реалізуються завдання розумового, соціального, трудового, естетичного, фізичного виховання. Мораль народу (совість, гідність, справедливість, чесність тощо) проймає всі грані життя, вона є його сутністю.

Виховний ідеал, з точки зору С. Русової, виробляється під впливом народних традицій і ідеалів, що на той час панують у суспільстві. Визначаючи завдання в галузі морального виховання, педагог наголошувала: “На жаль, у людей не однакові ідеали, не однакові моральні вартості. Одні ставлять собі в житті одну мету, інші - іншу; одні ставлять понад усе практичну вигоду, інші - багатство; одні - культурні здобутки, інші - владу. У вихованні теж можуть бути різні завдання, бо вихователі - різні люди, і не можна нав'язувати комунібудь якусь мету. Але як не змінюються в різні часи погляди на добро, кінцевою метою виховання завжди була і є благочинність, моральність, і все навчання мусить виробити в дитині такий світогляд, при якому краса і добро стояли б на такому ґрунті, щоб просто могли промовляти до її розуму і перемагати в ній той егоїзм, що в кожній дитині панує довгий час [28, с. 160]”.

Метою морального виховання С. Русова вбачала в намаганні виробити з учня вільну людину, готову до реалізації гуманного ідеалу, що панує в громадянстві. Кожну окрему людину вона розглядає

насамперед як члена людського суспільства, а людство - єдине ціле, не гіперболізуючи при цьому його класові структури.

Особливо велику роль у моральному вихованні відводить С. Русова виробленню характеру, бо “він дає змогу людині досягнути найвищі моральні блага”. Основними рисами характеру, що виражають ставлення до колективу та окремих людей, вважає педагог патріотизм, людяність, вимогливість. Крім того, вона радить розвивати в дітях працелюбство, сумлінність, відповідальність, охайність, а також скромність, повагу до старших, гордість і доброзичливе ставлення до інших людей. Виховання має формувати у дитини характер, бо як би наслідування не впливало на дитину, як би тісно вона не була зв’язана з соціальним оточенням, розуміння правди і неправди, добра і зла кожна дитина має зробити сама власними зусиллями. І тільки власне розуміння дає дитині змогу, виростаючи, бути чесною з собою, незалежною від поглядів свого оточення. “Треба привчати дитину, - наставляє Софія Русова, - обмірковувати свої звички і чужі, використовувати кожний випадок боротьби між злом і добром, давати дитині змогу в різних обставинах життя виявляти свою мужність, добре серце і правдиве поведження і підтримувати у дитині віру у саму себе [26, с. 230]”.

Отже з розвитком характеру педагог тісно пов’язує і розвиток волі, бо “людина з слабо розвиненою волею не може мати міцного незалежного характеру, панувати над своїми емоціями”.

Неабиякого значення надавала С. Русова у вихованні характеру розуму дитини та її пам’яті тому, що пам’ять дає звички, які мають велике значення для розвитку характеру. Без звичок неможливе виховання. Пам’ять та воля стримують бажання дитини, не дають розвинути примхам. Пам’ять - це організованість, і коли дитина нічого не пам’ятає, це вносить цілковиту дезорганізацію в її внутрішнє “я”. Пам’ять зміцнює волю. Самими звичками не виховується характер, для дитини потрібний розум, щоб, керуючись звичками, схилити дитину до

добра. Характер дитини, попереджала С. Русова не може скластися одразу, бо дитина ще мало знає, воля її ще недостатньо сформована.

Розвиток незалежного характеру педагог пов'язувала з розвитком індивідуальних здібностей дитини. Власна активність допоможе дитині перемогти інертність духовних сил, координувати впливи оточення, обставини життя. У моральному становленні дитини важливим є введення її в “кооперативні відношення з соціальним оточенням”. З приводу цього С. Русова наголошувала, що для забезпечення морального і інтелектуального розвитку дітей необхідно забезпечити соціальні засоби, бо діти завжди формуються під впливом того соціального оточення, в якому виростають.

Школа, на думку педагога, має стати тим осередком, де всі духовні моральні враження будуть перероблятися в свідомості дитини не тільки у відповідності з її індивідуальним складом, а в значній мірі визначатися тією товариською атмосферою, яка складається з однолітками, і довірливими стосунками між учнями, учнівським самоврядуванням, загальною організацією навчально-виховного процесу. С.Русова зазначає, що усе шкільне життя, з його працею, товариством, практикою взаємної допомоги товаришеві є тією атмосферою, що найкраще виховує дітей.

Особливого значення у моральному становленні особистості надає С. Русова праці, трудовому вихованню. Починати трудове виховання доцільно у сім'ї. Зразковою у цьому відношенні вважала вона селянську сім'ю, де батьки в силу життєвих обставин з раннього віку залучають дитину до праці. Педагог закликає: “Бажано було б дуже зробити вже хоч десь на Україні спробу у родинному житті українськими засобами провести найкращі сучасні педагогічні ідеали, виховати працьовиту дитину, не одірвану від рідного народу, а навпаки, зв'язану з ним пошаною до усього свого, знанням усього того, серед чого вона виростає. З таких дітей Україна справді мала б рідних синів - щирих

робітників на ниві народній, творців її майбутньої ліпшої долі [45, с. 172-179]”. Вона пропонує розгорнути програму трудового виховання дітей в дитячих садках і школах. С. Русова сформулила і основні вимоги до організації дитячої праці, які забезпечать виховний ефект: праця має бути доступною, творчою, цікавою, розрахованою в часі, вабити своїм процесом і захоплювати результатом. Під час праці діти мусять усвідомлювати значення трудового завдання. Воно має бути виконаним якнайкраще і доведеним до кінця, праця повинна відповідати віковим і індивідуальним особливостям дітей, сприяти їх розумовому, фізичному та естетичному розвитку. Лише за таких умов праця розвиває силу волі, наполегливість у досягненні мети, стимулює самостійну творчість дітей. Для загального гармонійного розвитку людини, підкреслювала педагог, треба перебудувати всю систему внутрішньої організації школи так, щоб школа була збудована на принципі праці дітей, на трудових засновках виховання і навчання, які треба лічити необхідними принципами усякої системи загальної освіти [32, с. 7].

Ідея виховання в колективі - одна із провідних у спадщині вченого. Тільки в дитячому товаристві формуються, на думку педагога, такі риси особистості, як воля, мужність, цілеспрямованість. С. Русова переконливо доводить, що дитячий колектив був, є і буде важливим інструментом у розв’язанні виховних завдань. Колективне виховання спричиняє великий вплив на соціалізацію особистості, активно сприяє їй. В основу колективного виховання педагог покладає суспільну мету і спільну діяльність, від якісного результату якої залежить ефективність її впливу на кожну особистість. На думку С. Русової, важливу роль в організації колективного шкільного життя має відігравати самоврядування, побудоване на демократичних засадах. Як один із найголовніших засобів згуртування дитячого колективу вона розглядає спільну працю, бо колективна праця дає вагоміші результати, ніж індивідуальна. Ніщо не має такого виховного ефекту, ніщо так не

дисциплінує особистість, як обов'язок, покладений колективом, і відповідальність перед колективом.

Вона переконана, що громадська думка однолітків більше впливає на дітей, ніж думка дорослих. Участь школяра в спільній колективній праці сприяє самореалізації особистості, формуванню орієнтацій, соціалізації дитини. Ці думки і положення видатного педагога, як ніколи, актуальні сьогодні, коли в педагогіці відносно ролі колективу у формуванні особистості висловлюється багато різних, нерідко протилежних міркувань. Деякі зводяться до того, що вплив колективу як виховуючий не виправдав себе, він не розвиває, а, навпаки, придушує особистість, гальмує її становлення. Деякі практичні працівники у своїй діяльності відмовляються від широкого планування різних форм колективної діяльності учнів на тій підставі, що це призводить до заорганізованості. Висловлюються також пропозиції щодо того, аби взагалі відмовитися від колективних справ, оскільки йдеться про формування особистості, і саме вона має перебувати в центрі уваги вихователя.

Особистість дійсно є об'єктом виховання, але якщо враховувати те, що вона має сама реалізовувати свої можливості, виступаючи не тільки як об'єкт, але й суб'єкт виховання, то здійснювати цей процес будучи ізольованою від навколишнього (як природного, так і соціального) середовища, неможливо. Сьогодні ми ведемо розмову про формування високоморальної особистості. Моральність людини виявляється в ставленні її до навколишнього світу, до людей, серед яких вона живе, до самої себе. Формування таких ставлень можливе лише в процесі спілкування, яке здійснюється у певному людському середовищі. Саме слово "спілкування" походить від поняття "спілка" (об'єднання, група, гурт та ін). Інстинкт спілкування та взаємної допомоги - перша складова моральності. Він виник із появою певних

спільностей людей і є регулюючим стержнем життєдіяльності кожного сучасного суспільства.

Саме з цих позицій розкривала значення колективних форм виховання у формуванні особистості С. Русова. Колектив, з її точки зору, робить школу живим організмом, створює природну демократичну атмосферу, в якій діти сходяться задля спільної діяльності. Колектив привносить дух кооперації в працю учнів, узгоджує різні думки, зміцнює зацікавленість учня в процесі навчання, вносить у нього елементи самокерування, викликає природні стимули суперництва. Він є тим фоном, який дає змогу особистості самовизначитися, самоутвердитися, виявити свої здібності, талант, тобто якості суто індивідуального характеру. Школяр має змогу порівнювати свої дії, вчинки, можливості з товаришами у процесі спільної діяльності і на цій основі удосконалювати свої індивідуальні якості, засвоюючи елементи життєвого і соціального досвіду.

Важливою є також ідея С. Русової щодо виховних можливостей первинних колективів у формі різноманітних угруповань, організацій, у яких цінуються такі моральні риси, як чесність, правдивість, мужність, фізична спритність та ін. Педагог постійно підкреслювала зв'язок морального виховання з естетичним, розумовим і фізичним. Важливим засобом морального виховання вважала вона навчання. “ Навчання, - писала Софія Русова, - може дуже добре сприяти виробленню характеру, розвиваючи увагу, розум, викликаючи постійну ініціативу, даючи дитині цікаві для неї заняття, які вимагають від неї самостійної активності [26, с. 230]”. Головне, наголошувала С. Русова, - викликати активність дитини, перемогти інертність її духовних сил. Все навчання має викликати власне зусилля дитини, щоб досягти поставленої мети.

Формуванню розуму, розвитку мислення учня в бік найбільшої самостійності і виробленню в нього почуття солідарності з іншими учнями у суспільній праці і шкільній організації сприяє вироблення

шкали цінностей, що є основою морального виховання. Реалізуються ці завдання двома шляхами: підбором відповідного змісту навчання і добрими стосунками між учителем і учнями. Важливим засобом морального впливу на учнів є особистість вчителя (вихователя). Вчитель повинен передусім глибоко усвідомлювати громадянську відповідальність за результати морального становлення вихованця, мати належну теоретичну і методичну підготовку для здійснення певного циклу морального виховання: знання-почуття-вправи-свідомість-звички. Витоки моральності С. Русова пов'язує з родиною, рідним народом, природою, землею, батьківщиною. У народному досвіді, традиціях і звичаях, що шліфувалися протягом віків, в яскравих образах, афоризмах, приказках, прислів'ях закладено мудру народну філософію, своєрідний моральний кодекс, визначено поведінкові норми, азбуку моральності, до вивчення якої учитель має залучити своїх вихованців. Про виховний потенціал фольклору на сторінках журналу «Світло» йдеться у багатьох статтях С. Русової, зокрема: «Дошкільне виховання», «Українські дитячі книжки», «Дитячий сад на національній ґрунті», «Націоналізація дошкільного виховання», «Нова школа», «В оборону казки».

Питання моральності видатний педагог розглядає з позицій християнського вчення про добро і зло. Тому природно, що релігію вона характеризує як складову частину морального виховання. З цієї точки зору С. Русова оцінювала значення усної народної поетичної творчості і художньої літератури. У національній навчальній літературі С. Русова вбачала немало таких моментів, коли національні і християнські елементи дуже близько і гармонійно поєднувалися і в найкращій словесній формі ширили християнські моральні цінності. У такий спосіб закладалися зерна українського національного ідеалу. Для діячки носієм ідеальних норм моральної поведінки був ідеал християнства. Вона поділяє погляди видатного вітчизняного педагога К.Ушинського, який відзначав: «Є тільки один ідеал довершеності, перед яким схиляються

всі народності - це ідеал, що його дає нам християнство... Воно дає життя і вказує вищу мету всякому вихованню; воно ж і має бути для виховання кожного християнського народу джерелом усякого світла й усякої істини [44, с. 108]”.

Поряд з національною літературою та християнством С. Русова наголошувала на значенні для морального виховання історії, географії, філософії і природознавства. Вона доводила, що моральна свідомість учнів зростає при вивченні біографій видатних осіб. Але водночас видатний педагог зауважувала, що у прагненні пробудити у дітей патріотичні почуття слід остерігатись викривленого фальсифікованого висвітлення історії своєї країни. Вона попереджувала: “ Ми йдемо до історії по науку моралі, ми не вимагаємо від історії пробудження в учня патріотичного почуття, розвиток патріотизму не може бути завданням навчання історії, це відняло б у самого навчання потрібну безсторонність в оцінці історичних подій. Справжня вартість кожної науки - це її абсолютна правдивість [25, с. 144]”.

Симпатія до людей, почуття обов'язку, на думку С. Русової, мусять дати дитині розуміння правди, яким має бути пройняте все життя. Вона підкреслювала, що правду треба виховувати власним прикладом з тим, щоб дитина не могла побачити в житті своїх близьких суперечності між словом і ділом, щоб ніколи брехня не ставала для дитина корисною.

С. Русова у своїх теоретичних працях і практичних порадах тісно пов'язує моральне виховання з естетичним [7, с.58-63]. Вона виходила з того, що коли дитину оточує краса, зрозуміла і приваблива для неї, вона впливає на її настрій, спонукає на добрі справи. Обов'язковими умовами естетичного вигляду дитячого садка, школи, самих учнів, їх оточення мають бути чистота і охайність. За С. Русовою, чистота - перша моральна звичка дитини.

Другим джерелом естетичного впливу на дитину вважала вона природу “ ...у всій своїй непереможній красі: в квітках, метеликах, у красі дерева і листя, співах пташок, у грі світла на воді, кольорах зорі, у красі далеких краєвидів [26, с. 231]”. Увага дітей має бути на все це звернена, вони повинні переживати красу природи за всякої пори року. У дітях має розвинутисть почуття природи, воно буде для них утіхою на все життя. Потрібно навчити розуміти зміст малюнка і оцінювати мистецтво цього виконання, в словесних творах зупиняти увагу дітей на довершеності красі виразу, малюнка, постаті. Це збагачує душу людини враженнями правди і краси, захоплює її уяву. У такій ситуації, наголошує С. Русова: “ ... в душі складається глибоке почуття, бажання і в своєму поведженні здійснювати теж красу і правду, а це й є моральне виховання [там само]”.

Методами морального виховання С. Русова вважала: приклад батьків, учителів; сугестію; бесіди з дітьми; моральні вправи; ігри. Важливе значення вона надавала вихованню позитивних звичок. Видатний педагог засуджує фізичні покарання як метод морального виховання, найкращим засобом якого вона вважає любов до дитини, це той ґрунт, на якому виховання досягне своєї ефективності. Моральний розвиток дитини, на її думку, на певному етапі повинен викликати потреби в самовдосконаленні, самовихованні, самодисциплінуванні, в опануванні власних емоцій.

З огляду на результати ознайомлення з поглядами С. Русової на зміст і завдання морального виховання особистості можна дійти до висновку, що вона збагатила теорію морального виховання положеннями про комплексний особистісно-орієнтований підхід до виховання, визначила шлях об'єднання всіх виховних впливів на людину з метою формування гармонійності особистості, палкого патріота країни, людину розумну, гуманну, відповідальну, працюовиту.

2.2. Проблеми теорії і практики навчання в педагогічній спадщині Софії Русової

У педагогічному доробку С. Русової чільне місце посідає дидактика: визначення сутності навчального процесу, його мети, функцій, принципів і методів навчання. Основною категорією дидактики вважала С. Русова навчання. Саме поняття навчання, його сутність завжди було в центрі уваги видатних представників педагогічної науки. Проаналізувавши погляди своїх попередників, С. Русова виходить з положень класичної педагогіки (Я.А.Коменський, А.Дістервег, К.Ушинський та ін) про те, що процес навчання не можна розуміти, як зверхнє нав'язування знань учителем учневі, що цей процес сприймання цілком залежний від внутрішнього світу дитини й вимагає від учителя глибокого знання її психіки.

С. Русова, характеризуючи процес навчання, чітко розрізняла такі поняття: навчання, учіння, освіта, інтелектуальний розвиток, які психічними і практичними відтінками відрізняються одне від одного. Навчання вона розуміла як спеціально організовану вчителем пізнавальну й практичну діяльність учнів з метою засвоєння ними нагромадженого соціального досвіду. З її точки зору навчання є процес, за допомогою якого дитина під керівництвом учителя опановує матеріал. Виходячи з такого розуміння процесу навчання, педагог висунула головну вимогу: “ Роль вчителя - знайти для цього процесу відповідний матеріал, викликати до нього у дитини інтерес і вказати їй шляхи до опанування [34,с. 125-132]”.

Учіння з точки зору С. Русової - це суб'єктивний пізнавальний процес, діяльність самого учня разом з учителем чи самостійно над тим чи іншим матеріалом, який розширює його знання або формує вміння, розвиває здібності. Освіта є процесом і результатом навчання, це учіння в широкому розумінні цього слова, бо поширюється не лише на

інтелектуальні знання і дається не лише в класі, а й через безпосередній контакт з людьми.

Освіта, на думку С. Русової, своїм широким змістом наближається до поняття інтелектуального розвитку, який педагог розглядає як продукт активних зусиль учня. Він може залежати безпосередньо від середовища, але завжди є результатом власної праці.

Отже, з якого б боку не підходила педагог до розкриття смислу поняття “навчання”, в центрі уваги вона завжди ставила дитину, її духовні нахили, інтереси. Видатний педагог проголошує і обґрунтовує гуманістичний принцип педагогіки - у залежності від нахилів особистості дати кожній дитині максимум інтелектуального розвитку, сформувати високу соціальну свідомість і готовність працювати на користь суспільства.

У педагогічному доробку видатного педагога знайшла широке відображення глибока віра в потенційні можливості дитини: “У нервовій системі кожної дитини залишається велика кількість кліток нерозвинених, недозрілих, із них немає користі, залишаються не використаними різні можливості, а може їх розвиток сприяв би утворенню генія. Різниця між мозком генія і звичайної людини не в кількості кліток, а у їх розвитку [28, с. 66]”.

Навчання - це пробудження, спонукування й розвиток усіх розумових здібностей дитини, навчання є частиною виховання, яке плекає інтелект, розвиває розум, уявлення, думки, ідеї, погляди. Школа дисциплінує розум учня, а думка керує і серцем і волею, зазначала С. Русова. З погляду на це процес навчання не є чимось закінченим, якоюсь обмеженою низкою фактів і явищ. Розумовий процес ніколи не закінчується, і в ньому мають найбільше значення не так привласнені факти і звички, як розвиток нахилу до знання, до пошуку нових фактів, до утворення нових розумових звичок.

Найпростішим мотивом навчання є, на погляд С. Русової, потреба задовольнити якусь вимогу, розв'язати якусь проблему, що, безумовно, додає життєвого значення процесу навчання. Виходячи з принципу природовідповідності виховання, С. Русова, як і Я. Коменський, стверджує, що від природи дитину відзначає внутрішнє прагнення до пізнання і здатність до опанування знань. Завдання учителя - вміло використати і задовольнити цей природний потяг, за цієї умови спалахне інтерес до знань, і розумовий процес здійснюватиметься успішно і продуктивно, супроводжуватиметься позитивними емоціями. Особливу увагу звертає С. Русова на індивідуальні природні відмінності між дітьми, учитель мусить зважати на них, розвивати у відповідному напрямі.

Найбільш продуктивним вважає педагог такий навчальний процес, який на певному етапі переходить у самоосвіту, так само як процес виховання в цілому - в самовиховання. Важливою ознакою процесу навчання є орієнтація на засвоєння підростаючою людиною нагромадженого суспільством соціального досвіду, що передбачає спільну діяльність учнів і вчителів, інтелектуальну і практичну активність суб'єкта навчання.

З цього приводу С. Русова зауважувала: "Всі згодні з тим, що виховання та навчання - це передача та засвоєння людством культури, і перш за все, соціального досвіду, як її частини, яка використовується у повсякденному житті. Воно відіграє провідну роль при формуванні особистості, і саме навчання і виховання, їх завдання, зміст і організація, методи зумовлюються суспільством, існуючими в ньому відносинами [28, с. 18]". Взятє у динаміці, навчання С.Русова розглядає як соціально- педагогічне явище, цілісний процес зі своїми елементами і етапами. Основними результатами процесу навчання вона вважала: засвоєння знань про рідний народ, Батьківщину і все людство; виховання дисципліни мислення, розвиток культури

здібностей; розвиток моральності і формування соціальних знань; виховання відповідальності; адаптацію до оточення; щастя від учіння і від товариства; почуття задоволення від гармонійного розвитку усіх сил і здібностей. Дидактика С. Русової має своїм підґрунтям основоположні принципи, виокремлені Я.Коменським і К.Ушинським. Це принцип наочності, активності, свідомості, посильності, послідовності, систематичності, ґрунтовності, врахування індивідуальних особливостей учнів. Вона повністю поділяла думку К.Ушинського про те, що діти мислять звуками, фарбами, формами, відчуттями, тому радила вдаватися до всіх наочних засобів навчання з тим, щоб органи чуття дітей брали безпосередньо участь у сприйманні навчального матеріалу. У наочності вона бачила одну з умов, яка забезпечить одержання учнями повноцінних знань і розвиватиме логічне мислення дитини. С.Русова значно розширила і збагатила новими прийомами методику наочного навчання.

До використання наочності вона висуває такі вимоги: наочність має цілком відповідати меті навчання й меті уроку, забезпечувати підвищення якості знань і їх міцності, розвиток мислення, активність, самостійність учнів, їх можливості та інтереси; наочність повинна поєднуватися зі словом; обов'язкове врахування рівня підготовки учня, недоцільно, попереджала вона, показувати наочні предмети і явища, добре відомі учням, достатньо лише нагадати про них; не слід зловживати наочними посібниками, бо надмірна кількість наочності ускладнює сприймання, осмислення.

Найважливішим принципом навчання вважала С. Русова індивідуальний підхід. Процес навчання має здійснюватися відповідно до індивідуальних особливостей учнів. Щоб плідно навчати дітей, розвивати їх розумові здібності, вона радила педагогу вивчати особливості їх характеру, спостережливості, уваги, пам'яті, працездатності, вольового розвитку. Треба якнайкраще розподіляти

матеріал навчання з кожного предмета, знати, скільки учні можуть засвоїти за один урок, не давати матеріалу ні занадто мало, ні надмірно багато, не випускати з уваги особливостей окремих учнів, зокрема, рівня розвитку їх здібностей, враховувати соціальні умови, в яких виростає дитина.

Принцип систематичності і послідовності навчання гарантує засвоєння учнем понять в їх логічному зв'язку і наступності. С. Русова виходить з того, що систематичність - характерна ознака наукового знання. Реалізацію цього принципу вона вважає можливою за умов планомірної організації процесу навчання, поступового і послідовного вивчення матеріалу на кожному етапі навчального процесу і протягом навчального року, за умови систематичної роботи учнів над засвоєнням знань, умінь і навичок.

Щодо принципу міцності і ґрунтовності засвоєння знань, то велику роль у цьому процесі С. Русова відводить повторенню. Половина часу, що відводиться на навчання, вона вважала доцільним витратити на повторення. Вивчення навчальних дисциплін треба розосередити в часі, аби дати учням можливість в результаті багатократного повторення перевірити себе, довести їх до усвідомленого засвоєння матеріалу. На основі дидактичних принципів С. Русова виокремлює дидактичні правила, які співзвучні з положеннями Я.Коменського, І.Песталоцці, А.Дістервега, К.Ушинського: йти від відомого до невідомого або, навпаки, поступово наближати зовсім нове до відомого; від легкого до важкого (іноді можна і навпаки - відразу поставити важке завдання); від конкретного до абстрактного; від простого до складного тощо.

Таким чином, суть процесу навчання С. Русова розглядала як соціально організовану пізнавальну діяльність, як двобічний процес: викладання (діяльність учителя) та учіння (діяльність учня). Результативність процесу навчання залежить від реалізації дидактичних принципів, що впливають як із закономірностей навчання, так із вимог

суспільства до формування особистості. Тому принципи виступають як необхідні умови, сприяють підвищенню якості педагогічної діяльності. Реалізуються вони у тісному взаємозв'язку, що створює цілісну систему забезпечення ефективності навчання.

До визначення мети навчання С. Русова у процесі своєї творчої діяльності повертається неодноразово, поглиблюючи і конкретизуючи її відповідно до нових соціальних умов, у яких функціонує школа. Своє бачення мети навчання вона виклала в працях “Нова школа”, “Нова школа соціального виховання”, “Єдина діяльна (трудова) школа”, “Дидактика” та ін. Мету навчання видатний педагог визначає як розширення досвіду дитини досвідом інших людей, книжок, власної пізнавально-практичної діяльності, “виховання здібностей дитини, збудження та зміцнення її сил, щоб зробити їх придатними до життя; наближення кожного учня до ідеалу освіченої людини [28, с. 366]”. У межах школи С. Русова розрізняє професійне і загальнокультурне навчання і при цьому віддає перевагу останньому. Відповідно до завдань, що стоять перед школою, вона формулює основні функції навчання: освітню, розвиваючу і виховну. Визначаючи важливість освітньої функції, вона водночас оцінювала ефективність навчання не стільки з точки зору кількості набутих знань, скільки в залежності від розумового розвитку учнів.

Виховна функція процесу навчання, за С. Русовою, - об'єктивна закономірність. Оскільки набуті в процесі навчання знання стають базою для формування світогляду, для морального і естетичного виховання, тобто відбувається духовне збагачення, всебічний розвиток особистості. Педагог у даному зв'язку розкриває виховне значення окремих навчальних предметів, зокрема, рідної мови, історії, географії, які сприяють вихованню патріотичних почуттів. Завдання учителя полягає у тому, щоб повною мірою використати виховні можливості навчальних предметів.

Визначальною функцією процесу навчання вважала С. Русова розвивальну. Успішне здійснення її забезпечує удосконалення розумових здібностей, самостійності мислення, розвитку мовлення, уяви, фантазії, спостережливості, пам'яті. В основу пізнання вона кладе сенсорні відчуття, які дають матеріал для роботи свідомості, мислення (зіставлення, узагальнення, класифікація, аналіз, синтез тощо).

Як спонукальні сили навчання С. Русова розглядала потреби і мотиви дитини. Вона виокремлює потреби первісні і набуті. Первісні потреби - самоохорони, продовження роду - спрямовані на задоволення основних нахилів та інстинктів, які людина отримала у спадок. Щодо набутих потреб, то вони формуються відповідно до вимог життя в процесі розвитку інтересів. З розвитком первісні потреби підлягають набутим. Завдання навчання і виховання, за С.Русовою, полягає у тому, щоб заступити нижчі потреби вищими. Для цього потрібна взаємодія пам'яті, уяви та інтересу.

Детальні рекомендації щодо розвитку пам'яті надає педагог у праці "Дидактика" [28, с. 358-367]. Основною умовою для правильної діяльності пам'яті вважає вона увагу. Дуже важливим для педагога є співвідношення між увагою і інтересом. Педагог виходить із класифікації інтересів, розробленої І.Ф.Гербартом, який визначив шість типів інтересів, що мають вирішальне значення у навчанні: емпіричний, спекулятивний, естетичний, симпатичний, соціальний, релігійний. На її думку, ці інтереси, один раз збуджені, стають важливим фактором успішного навчання; їх треба зміцнювати і розвивати всі разом і в постійному взаємозв'язку. Кожен інтерес не може бути задоволений без прикладання зусиль, а для цього потрібна воля. Отже розвиток інтересів вчений нерозривно пов'язує з розвитком волі, але водночас застерігає, що завжди слідувати лише за інтересами - означало б ніколи не просуватися вперед.

З огляду на результати аналізу роботи французьких і англійських шкіл С. Русова підкреслює, що увага до здібностей кожного окремого учня сприяє формуванню впевненості у своїх силах, розвиває пізнавальні інтереси. Сприяє розвитку пізнавальних інтересів і організація змагання між учнями, але цей прийом вона рекомендує використовувати з застереженням і пропонує такі шляхи розвитку дитячих інтересів: пробудження інтелектуальних почуттів ; розширення інтересів учнів; застосування в роботі того, що захоплює увагу; загадування посильних завдань. Якщо зміст навчальної праці нецікавий для учнів, слід переключити увагу дітей на практичні наслідки; пробудити інтерес через зіставлення різних точок зору на одну і ту ж проблему та ін.

Зміст освіти С. Русова вважала одним із головних елементів в структурі процесу навчання. Це категорія історична, вона зумовлюється соціально-економічним, духовним рівнем розвитку суспільства. Зміст освіти, на думку педагога, передбачає опанування школярами ов наук, необхідних для всебічного розвитку, формування поглядів і переконань, підготовки молоді до участі в різноманітних видах діяльності, до отримання професійної освіти.

Розглядаючи форми організації навчання, С. Русова намагалася поєднати класно-урочну систему з новими підходами до організації навчання, характерними для реформаторської педагогіки кінця ХІХ - початку ХХ ст. Але при цьому слід зазначити, що вона за будь-яких форм організації навчання вирішальну роль відводила вчителю і покладала на нього відповідальність за рівень розвитку і навчання дитини. Найефективнішою формою навчального процесу вона вважала індивідуальне навчання, яке враховує особливості розвитку дитини, її індивідуальність.

С. Русова по-новому підійшла до питання про співвідношення індивідуальної і колективної навчальної праці. Індивідуальну працю, як

уже зазначалося, вона вважає більш творчою і продуктивною порівняно з колективною: “Творча праця найкраще проводиться індивідуально, на самоті, коли дитина краще може сконцентрувати свої думки, дати вільний вираз своїм творчим змаганням [22, с. 51]”. Для кращого виявлення мистецької творчості дитини потрібні піднесені почуття особистої волі, глибока самосвідомість, незалежна від зовнішнього матеріального оточення, але спостереження мають бути особистими, незалежними, а праця вільною [45, с.172-179].

З великим інтересом, С. Русова стежила за пошуками нових форм і методів, якими була багата реформаторська педагогіка. Зокрема її приваблювала методика О. Декролі, відомого бельгійського педагога, який розглядав навчання як поступове пробудження інтересу дітей до життя, а також методика М.Мотессорі, спрямована на формування вільної творчої особистості. Позитивно оцінювала С. Русова і методику, розроблену на основі прагматичної педагогіки Джона Дьюї. Її приваблювала ідея індивідуалізації навчання, що мала своїм завданням підготовку активних, ініціативних, енергійних учнів.

Видатний педагог дбала про те, щоб нові методи і форми організації навчання пройшли апробацію в школах України, з тим, щоб використати раціональне зерно кожного із них. Тому таку форму організації навчання як урок, згідно з принципом єдиної трудової школи, вона розглядала не як пасивне сприймання поданого матеріалу, а як активну форму. Учні власною самостійною творчою працею за допомогою вчителя досягають поставленої мети уроку: “Праця - це принцип того виховання, яке мусить збудити в дитячій душі найбільше самостійної творчості. Праця в сучасному вихованні - це метод, яким кожне знання фіксується в дитячій свідомості тим, що воно здобувається дитячою рукою: через руку в розум [31, с. 53]”.

У дидактиці С. Русової представлено таку класифікацію методів навчання: за характером мислення, за джерелом знань, за характером

роботи. За характером мислення вона визначала індуктивні методи (аналізу) і дедуктивні (синтезу), а також генетичні. Індуктивний метод - це процес об'єднання окремих елементів, дедуктивний є розкладання цілого на його елементи. Ці методи складаються із чотирьох ступенів: аналіз речей, аналіз думок, синтез речей, синтез думок. С. Русова вважає, що дедуктивний метод "більш сприяє розвитку мислення, ніж індуктивний" Він вносить у навчання послідовність, усі факти пов'язуються раціональною системою, викликають старі або дають нові мотиви для емпіричних доказів і припущень. Обидва методи не виключають один одного, а можуть вживатися одноразово як доповнення один одного, "кожне аналітичне навчання вимагає синтетичного заключення".

Особливого значення надавала педагог генетичному методу навчання, який дає змогу простежити розвиток, "ставить кожний предмет у зв'язок з іншими, щоб учні могли утворити такий концепт, який об'єднував би всі предмети в один процес соціального та фізичного розуміння всесвіту [26, с. 104]".

Вважаючи «самодіяльний досвід» найкращим методом навчання, педагог наголошувала на тому, що його доцільно використовувати не тільки у природничих, але й у гуманітарних науках, розглядаючи різноманітні його форми: «самостійна праця скрізь, розгляд історичних подій, географічних умов спільно з дітьми, активне проведення екскурсій як із реальними, так і з гуманітарно-громадськими завданнями [20, с. 28]».

2.3. Погляд Софії Русової на призначення народного учителя

Центральне місце в реалізації завдань націоналізації і демократизації школи відводила С. Русова народному учителю. На його праці, підкреслює вона, "...базується весь прогрес людства, вся його віра у майбутнє щастя, коли неuczтво і ворожнеча, придушення особистості і злидні поступляться місцем більш гуманним і розумним засадам життя [35, с.101]".

З глибокою вірою в високе призначення вчителя видатний педагог підкреслювала подвижницький характер діяльності кращих майстрів педагогічної справи: "Крапля за краплею проливають вони світло у темні голови, розсівають темряву забобонів і марновірств віковичної розумової сплячки, пробуджують в людях, що звикли бачити у собі лише робочу силу, людські почуття, мало-помалу відновлюють усвідомлення людської гідності і нагадують забуті заповіді християнського вчення [там само]".

Характеризуючи страшну народну темноту, що гальмувала економічний і духовний розвиток населення України, констатує відсутність коштів на загальну освіту, С. Русова, водночас, закликала пам'ятати, що "...самі гроші не утворять гарну, справжню школу для народу, в школі найбільшу увагу має не гарний будинок, не стіни, не книжки, не малюнки, а творчу силу дає їй людина, яка там працює, що джерело освіти - то учитель [34, с. 125]". Звичайно, потрібно дбати про створення сприятливих санітарно-гігієнічних умов в школах, забезпечувати їх наочними посібниками і книгами, але не менш активно потрібно також дбати про підвищення освітнього цензу народного учителя, створювати необхідні умови для його праці і самоосвіти.

Проблема збереження здоров'я вчителя неодноразово висвітлювалася в творах С. Русової. Український педагог зазначала, що "складні економічні та моральні умови відбиваються на короткочасності

служби народних учителів і на тій обставині, що серед вчителів переважають люди молоді... Відносно тривалості служби вчителів повсюди простежується, що більшість з них, пропрацювавши 5-7 років, відчувають таку втому, що кидають цю справу і беруться за іншу [18, с. 45]».

Не допоможуть дітям ні світлі, просторі приміщення, ні санітарні лави, коли учитель не буде стояти на висоті свого покликання, коли він, крім грамоти, не може дати своїм учням головного, а саме - бажання вчитися далі, “не дасть в їх руки того ключа, яким відкриваються всі книжкові шафи і всі приховані розумові горизонти”. Рівень освіченості та методичної майстерності вчителя визначає “дух школи” і ступінь її впливу на учнів. Нерідко трапляється, зазначала С. Русова, що в темній хаті, сидячи на підлозі, але слухаючи уроки справді відданого учителя, обдарованого широким розвитком духовних сил, учні виносять зі школи таке розумове багатство, яке стало для них джерелом морального удосконалення на все життя. Такі вчителі, на думку С. Русової мають стати гордістю нації. Їх прагнення виконати свої обов’язки сумлінно і з найбільшою користю для дітей мають бути високо оцінені громадкістю.

С. Русова наголошувала, що вчителя можна вважати хорошим, коли він залюблений у свою професію, добре знає основи педагогіки і психології, досконало володіє своїм предметом, відзначається високими моральними якостями, має терпіння і достатній рівень авторитетності, коли він відданий своїм обов’язкам, тому що розуміє усю важливість соціального завдання, якому він служить, коли він цікавиться своїми вихованцями не лише в класні години, а стає другом і радником кожної сім’ї. Дати майбутньому наставникові необхідні знання і прищепити ті моральні якості, яких вимагає його високе положення, - ось що повинно стати головною турботою тих, хто займається підготовкою учителів.

Він має бути національно свідомим українцем, що володіє високим рівнем культури, педагогічними надбаннями попередніх поколінь педагогів, скарбами народної педагогіки, здатний творчо використовувати їх на праці. Просвітитель застерігала вчителів від рутинерства, формалізму, казенної дисципліни. Носій добра і краси, вчитель ніколи не вживає щодо дітей кари або погроз. На переконання педагога, любов до дітей – той ґрунт, на якому виховання досягає своїх завдань [16, с. 321].

С. Русову не задовольняла система підготовки педагогічних кадрів у царській Росії, вона постійно дбала про її поліпшення, особливо піклувалася про вихователів для дошкільних закладів та вчителів початкових шкіл. Під її керівництвом було відкрите українське відділення при Фребелівському інституті в Києві, Вища школа для підготовки педагогічних кадрів у Празі. Вона приймала активну участь у роботі учительських з'їздів в Росії і за кордоном, на яких обговорювалися питання розвитку освіти народу і становище вчителя.

Діячка дбала про розширення загальноосвітньої і спеціальної педагогічної підготовки учителів, створення сприятливих умов для успішної їх самоосвіти, допомагала у відкритті і комплектуванні шкільних бібліотек і книгозбірень, приймала активну участь у видавництві педагогічної літератури на допомогу вчителів. У статтях “Про народних учителів у земських школах Чернігівської губернії”, “До сучасного становища народного учителя”, у монографії “Теорія і практика дошкільного виховання” та ін. вона робить глибокий аналіз соціально- економічного, правового, загальнокультурного і професійного рівня українського учительства, змальовує побутові труднощі, матеріальні нестатки, правову незахищеність сільського вчителя. “ Час, - дуже слушно стверджує С. Русова, - уже висунути на першу чергу умови життя робітника, який несе освіту до темних мас, бо

ж то не тільки “питання шлунка”, а й пекуче культурне громадське питання [35, с. 101-116]”.

С. Русова доходить до висновку, що тільки досвідчений, щасливий, незалежний у своєму економічному і правовому становищі, а не змучений матеріальними нестатками учитель спроможний принести якомога більше користі своїм учням, їх батькам, а отже і своїй Батьківщині.

Славна дочка України – С. Русова - власним прикладом, своєю подвижницькою просвітницькою діяльністю, науковими педагогічними досягненнями і практикою роботи в освітньо-виховних закладах різного типу довела вирішальну роль учителя у вихованні особистості.

2.4. Шляхи використання ідей Софії Русової в практиці роботи закладів освіти

Модернізація системи освіти України, орієнтація на світовий освітній досвід актуалізують вивчення здобутків минулого. Нове прочитання педагогічної спадщини постатей, які зробили вагомий внесок у розбудову теорії і практики українського та світового шкільництва, дає змогу обґрунтувати ідеї, для сучасної освіти. У когорті українських педагогів, знаних на європейському просторі, - С. Русова. Педагогічні ідеї і досвід роботи відомого українського педагога, громадського діяча, організатора жіночого руху С. Русової цінуються педагогами світу за гуманізм, любов до дітей, за передові творчі пошуки вдосконалення національної системи освіти, національної школи й національного дошкільного виховання.

Багата й різнопланова педагогічна спадщина (понад 200) праць С. Русової знайшла належне відображення в наукових доробках дослідників України. На сьогодні життєвий шлях і праці вченого стали предметом низки наукових дисертаційних робіт, в яких, зокрема,

досліджуються її освітня діяльність та педагогічні погляди (І.Пінчук), участь у просвітительському русі (Г.Груць), творча спадщина періоду еміграції (О.Джус), різні аспекти педагога в розвиток дошкільної педагогіки (В.Сергєєва, Н.Малиновська, З. Нагачевська, О. Пшеврацька), її (О.Таран) та філософсько-освітні (О.Пеньковець) погляди, громадсько-політична діяльність (Л.Гонюкова) та ін. Заслужують на увагу результати наукових розвідок за різними аспектами діяльності С. Русової: про наступність у трудовому вихованні дітей дошкільного і молодшого шкільного віку (А.Антипін), організаційно-педагогічна діяльність (О.Венгеловська), діяльність С. Русової в царині педагогіки: служіння народу й Україні (Г.Іванюк), діяльнісний підхід до навчання і виховання дітей дошкільного віку (А.Січкара) та ін.

Цікаві ідеї і традиції, започатковані С. Русовою, продовжують жити в багатьох закладах освіти. За результатами історико-педагогічних студій репрезентовано педагогічну, просвітницьку, державницьку діяльність, що відбувалася в підросійській Україні на тлі соціально-культурних подій кінця XIX століття та в роки Української революції (1917-1920). 17 березня 2016 року в Педагогічному інституті Київського університету імені Бориса Грінченка відбулося засідання наукової сесії історико-педагогічних студій з теми: “Творчість С. Русової – погляд крізь призму часу”[.

Студійці презентували результати історико-педагогічних пошуків маловідомих сторінок із життя та діяльності С. Русової (кінець XIX - 20-ті рр. XX століття). Пошукові проекти підготовлено за матеріалами фонду С. Русової (№3889), що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України.

У сучасній практиці дошкільної освіти простежується достатньо стійкий інтерес до теоретико-практичної спадщини С. Русової. Підтвердженням цього є функціонування дошкільних навчальних закладів у м. Києві та інших містах України: ДНЗ №28 Центру

С.Ф. Русової (м. Прилуки), ДНЗ №13 (м. Ніжин), ШДС I ступеня імені Софії Русової, ДНЗ №409 (м. Київ).

20 лютого 2006 року в Південноукраїнському регіональному інституті післядипломної освіти педагогічних кадрів відбулися обласні педагогічні читання «Фундатор українського дошкілля: С. Русова». У роботі взяли участь науковці, учителі та методисти міста й області[42].

Роботу читань було організовано в два етапи: пленарне засідання й круглий стіл. Заслуговують на увагу актуальні тематики доповідей «Софія Русова- учений, педагог, громадський діяч», «Внесок С. Русової у становлення національної початкової школи» , «Роль вітчизняної літератури для дітей як глибоко національного мистецького й духовного явища», «Роль жінки в дошкільному вихованні», «Аналіз етико-естетичної концепції педагогічної діяльності С. Русової».

Усіма виступаючими було відзначено, що висока культура, європейський рівень освіченості С. Русової сприяли тому, що педагогічна спадщина, яку вона залишила після себе, допомагає сміливо й компетентно вирішувати сучасні проблеми національного виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Її педагогічні ідеї органічно поєднані з сучасними новаторськими підходами, забезпечують морально-психологічні умови для зростання дитини творчою, життєрадісною, люблячою свою родину, мову, рідний край, яка прилучається до традицій, звичаїв, обрядів своєї Батьківщини.

Якщо перша частина читань була присвячена вивченню й аналізу педагогічної діяльності ювілярки, то «круглий стіл» дозволив поділитися виступаючим власним досвідом впровадження запропонованих С. Русовою технологій у педагогічну практику. Так, вихователь-методист зі Скадовська Н.О. Мудра презентувала роботу дитсадочка «Дзвіночок», зазначивши при цьому, що вихователі цього закладу, починаючи з 1980 року, використовують ідеї С. Русової, які

пройшли випробування часом упродовж майже століття, залишаючись актуальними й донині.

У ході висвітлення проблем щодо фізичного розвитку дітей, розвитку їх творчих здібностей, мовлення, які було винесено на обговорення «круглого столу», пролунали виступи вчителів та вихователів із Херсона, Нової Каховки, Цюрупинська, Високопілля. Хочеться відзначити, що обрана форма спілкування, на наш погляд, виявилася вдалою, оскільки дала змогу не лише звернутися до першоджерел відомого українського педагога й громадського діяча С. Русової, але й простежити на практиці шляхи реалізації її педагогічних шукань.

Таким чином, оцінюючи сьогодні роль С. Русової в розвитку педагогічної думки в Україні, можна стверджувати, що її ідеї - це не лише минуле, вони не обмежені часовими рамками, бо є глибоко науковими, народними. Спрямовані в майбутнє, її думки набувають особливого звучання в час кардинальної зміни підходів до дитини, до філософії освіти й виховання в Україні.

У дошкільному навчальному закладі № 3 «Дзвіночок» м. Скадовська з 1980 року впроваджується педагогічна спадщина видатного українського психолога, педагога, етнографа і мистецтвознавця, історика і письменника, автора концепції національної освіти С. Русової. Для успішного здійснення освітньо-виховного процесу н колектив увагу приділяє виробленню єдиного педагогічного підходу вихователів та батьків до громадянського виховання дошкільнят з урахуванням індивідуальних особливостей та соціального становища кожної дитини на засадах толерантності й гуманізму. Плануючи освітньо-виховний процес, передбачається проведення педагогічних рад, семінарів-практикумів, педагогічні читання, консультації.

Інтер'єр дитячого садка - це також важливий засіб виховання. Осередком народознавчої роботи в ДНЗ № 3 стала «Світлиця». Це місце,

де зібрані старовинні й сучасні вишивки степової Таврії, Полісся, Київщини. Тут представлена кераміка, народна іграшка, писанки різних регіонів України. Знайшлося місце для дитячої колиски, бабусиної скриньки та прядки, ліжка з горою вишитих подушок, української печі. Беручи до уваги образне мислення дошкільнят, саме у «Світлиці» часто проводяться тематичні, комплексні, літературні вечори, обрядові свята. Дітям запам'яталися заняття «Садок вишневий коло хати», «Мамина колискова», «Свято української казки», «Без верби і калини нема України», «Хвала рукам, що пахнуть хлібом», «До Лесиноного віночка», «Тобі, Кобзарю, наша шана!», «Веселі старти», «Козацькому роду нема переводу», «Тато, мама, я - спортивна сім'я». Малята знають безліч поспівок, закличок, мірилок, легенд, ігор-хороводів. Педагогічним ідеям С. Русової відповідає програма «Дитина», зокрема розділ «Віконечко в природу».

Мета - навчити дітей щодня робити маленькі відкриття, радіти ним. Тому щодня проводяться експерименти, досліди, розгадуються ребуси, праця з глобусом.

Прикладом може бути цікавий захід, який відбувається на початку навчального року під назвою «Сім чудес рідного краю»: «Наша мова - калинова»; «Фантазії природи»; «Мешканці Чорного моря»; «Ліси, степи, поля - це моя зеїдья!»; «Ми - маленькі українці»; «Нашому роду нема переводу»; «Зимонька-снігуронька».

Усі вихователі й діти захопилися темою рідного краю: Скадовщини й Херсонщини й підготували «Вернісаж» на екологічну тему, застосовуючи різні види зображувальної діяльності з використанням природного матеріалу. В усіх групах проводяться підсумкові заняття, цікаві вечори розваг, прогулянки, хвилинки споглядання, милування. Це робота дуже корисна для дітей, бо в методиці С. Русової переважають принципи загального підходу, на основі яких педагог може самостійно

складати програму ознайомлення дітей з природою, рідним краєм, звичаями, і в нагоді стають зібрані педагогом казки, вірші та оповідання.

У Херсонському державному університеті використовуються різні методи і форми прилучення здобувачів до педагогічної спадщини С. Русової:

- праці педагога аналізуються на лекціях, семінарських заняттях, при підготовці курсових і кваліфікаційних робіт (проєктів);

- викладачі та здобувачі ступеня вищої освіти беруть участь у Всеукраїнських, міжнародних науково-практичних конференціях з тематикою провідних ідей видатного українського педагога С. Русової, публікують відповідні статті, тези. Так, у цьому році автор даної кваліфікаційної роботи (проєкту) прийняв участь у міжнародній науково-практичній конференції «INNOVATIONS AND PROSPECTS OF SCIENCE» (6-8 жовтня 2021 р., Ванкувер, Канада) та опублікував статтю за темою « Місце концепції національної школи в педагогічному доробку С. Русової» . Матеріали цієї доповіді опубліковані і використані в кваліфікаційній роботі (проєкті);

- здобувачам пропонуються тематики доповідей, реферативних повідомлень, проведення виховних заходів в закладах освіти під час проходження виробничої (педагогічної) практики за темами: «Просвітницька діяльність Софії Русової», «Софія Русова про національне виховання», «Загальнокультурне значення творів Софії Русової», «С. Русова – український педагог та просвітник», «Концепція дошкільного виховання Софії Русової», «Державно-педагогічна діяльність Софії Русової», «Теоретична і практична діяльність класика української педагогіки Софії Русової», «Педагогічна діяльність та погляди Софії Русової». Щорічно здобувачі першого (бакалаврського) рівня вищої освіти виконують свої наукові дослідження з використанням педагогічної спадщини С. Русової;

- у Науковій бібліотеці університету зібрані деякі твори С. Русової, щоб здобувачі мали можливість самостійно їх опрацювати.

Персоналія С. Русової зайняла своє почесне місце в курсах історії педагогіки, надихаючи молоде покоління педагогів на творчий професійний пошук, а науковців – на подальше дослідження її багатой спадщини. Життя і діяльність Софії Русової є прикладом громадянського продвижництва в царині освіти.

ВИСНОВКИ

У науковій роботі подано теоретичне узагальнення історико-педагогічного наукового пошуку педагогічних ідей просвітницької, організаційної та науково-педагогічної діяльності С. Русової. Проведене дослідження дало змогу сформулювати обґрунтовані висновки й окреслити перспективи подальшого вивчення означеної проблеми:

1. Проведено дослідження історіографії педагогічної спадщини С. Русової. Теоретичний аналіз історико-педагогічних студій, психолого-педагогічної літератури доводить, що багата й різнопланова глибока спадщина С. Русової є цінним скарбом для сучасної педагогічної теорії та практики. Феномен Софії Русової полягає, насамперед, у тому, що в ній поєднувалися глибокий психолог, історик, педагог, методист одночасно. Разом з тим, недостають вивченою і впровадженою в практичну діяльність закладів освіти лишається багатогранна творчість видатного українського педагога.

2. З'ясовано роль С. Русової як українського педагога, науковця громадського діяча, організатора жіночого руху. Початок активної просвітницької і науково-педагогічної діяльності С. Русової співпав із піднесенням соціально-демократичного руху в Росії. Однак репресії не змогли зупинити пробудження національної свідомості української інтелігенції, її прагнення розвивати рідну мову, культуру, мистецтво. Великий вплив на формування соціально-політичних поглядів мала позиція Київської громади, яка об'єднала ряд видатних діячів культурного і громадського життя. Період характеризується активною і різноманітною просвітницькою і науково-педагогічною діяльністю. Особливе місце посіли проблеми педагогіки і школи.

3. Обґрунтовано етапи розвитку педагогічних ідей С. Русової: перший (1872-1905) – етап активної і різноманітної просвітницької і науково-педагогічної діяльності; другий (1905-1916) – етап науково-

педагогічної і просвітницької діяльності; третій (1917-1920) – етап державної діяльності; четвертий (1921-1940) етап діяльності С. Русової (період еміграції).

4. Доведено, що творчий доробок С. Русової є внеском у скарбницю не лише української, а й світової педагогіки, що її ідеї це не лише минуле, вони не обмежені часовими рамками, бо є глибоко науковими, народними, гуманними, спрямованими в майбутнє (період еміграції у Чехо-Словаччині з метою поширення педагогічних знань).

5. Встановлено, що ідея створення національної школи була стрижневою в педагогічному доробку С. Русової. Її модель національної школи органічно витікала із тих вимог, які ставив перед закладами освіти український просвітницький рух: найперше, це національне виховання (його засади – рідна мова, культура, мистецтво, історія, традиції), це вимоги демократичного, гуманного підходу до організації виховання та формування дитини в праці.

6. З'ясовано, що С. Русова, як співредактор, відстоювала основні ідеї “Світла», першого україномовного педагогічного журналу: спеціально висвітлювати і розробляти питання про освітні потреби українського народу”, зокрема, теоретичні і практичні питання шкільного, позашкільного і сімейного виховання, виховання рідним словом. Загалом центральною ідеєю була розробка майбутньої української національної системи освіти від дитячого садка до вузу, включаючи і позашкільну освіту.

7. Встановлено, що С. Русова збагатила теорію морального виховання положеннями про комплексний особисто-орієнтований підхід до виховання, визначила шлях об'єднання всіх виховних впливів на людину з метою формування гармонійної особистості, палкого патріота країни, людину розумну, гуманну, відповідальну, працюовиту. Методами морального виховання С. Русова вважала: приклад батьків, учителів; сугестію; бесіди з дітьми; моральні вправи; ігри.

8. Досліджено положення теоретико-методологічної основи освіти й виховання, оригінальної дидактичної системи, більшість позицій якої не втратили свого значення і сьогодні. Наше завдання – використати дидактичні здобутки у реформуванні національної школи незалежної України. Центральне місце в реалізації завдань націоналізації й демократизації школи С. Русова присвятила народному учителю.

9. Досліджено впровадження педагогічних ідей С. Русової в практичну діяльність закладів освіти. Проведений науковий пошук не вичерпує всіх аспектів наукової проблеми. Подальшого вивчення потребують питання подальшого втілення в практичну діяльність закладів освіти педагогічної спадщини С. Русової.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березівська Л. Ідея національно-патріотичного виховання школярів у добу Української революції: за матеріалами журналу «Вільна українська школа» (1917 – 1920). Рідна школа. Київ, 2016. №1 (1033). С. 57-62.
2. Венгловська О. Організаційно-педагогічна діяльність Софії Русової – громадського діяча, просвітителя, педагога // Рідна школа: наук.-метод.журнал. 2016. №5-6. С.51-55.
3. Губко С.Т. Формування національної свідомості юнацтва в світлі ідей С. Русової //Рідна школа: наук.-метод.журнал. 1992. №1. С. 13-16.
4. Джус О.В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції. Івано-Франківськ, 2002.
5. Зайченко І.В. Педагогічна концепція С.Ф.Русової. 2-е вид., доп. І перероб. Чернігів: 1996. 116 с.
6. Зайченко І.В. Концепція української національної школи С.Ф.Русової // В кн.: Ідея національної школи в педагогічній спадщині Софії Русової та Степана Сірополка: Матеріали Всеукраїнської практичної конференції. Івано-Франківськ: 1996.
7. Зайченко І.В. Про деякі проблеми естетичного виховання в концепції національної школи С.Ф.Русової // В кн.: Духовний розвиток особистості засобами мистецтва.Чернігів: 1993.Ч. I. С. 58-63.
8. Зайченко І.В. Питання української національної школи в педагогічному журналі “Світло” // Педагогіка і психологія, 1994. №3-4. С. 127-136.
9. Зайченко І.В. Ідея української національної школи в пресі другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Історико-педагогічний альманах. Київ, 2006. Вип. 2. С.30-34.

10. Іванюк Г. Діяльність Софії Русової в царині педагогіки: служіння народу й Україні // Рідна школа: наук.-метод. журнал. 2016. №5-6. С. 46-50.
11. Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / Уклад.: О.О.Любар; За ред.В.Кременя. Київ: Знання, 2005. С. 358-368.
12. Коваленко Є. Софія Русова: педагог, просвітитель, державний діяч, вчений // Рідна школа, 2000. №8. С. 35-38.
13. Калениченко Н., Копиленко Н. Софія Русова - український педагог // Рідна школа.1991. № 12. С. 68-71.
14. Коваленко Є., Пінчук І. Софія Русова - видатний педагог України // Вст. Стаття до кн.: Софія Русова. Вибрані педагогічні твори. Київ: Либідь,1997. Кн.І. С. 5-43.
15. Концепція національного виховання // Рідна школа, 1995. №6. С. 18-25.
16. Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т. Історія української школи і педагогіки: Навч.посіб. Київ: Знання, 2006. С. 315-321.
17. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ-ХХ ст.): Хрестоматія / Упоряд.: Л.Д.Березівська та ін. – Київ: Наук.світ, 2003. С.137-153.
18. Мешко Г. Проблема збереження і зміцнення професійного здоров'я педагога: історичний аспект // Шлях освіти: наук.-метод. журнал. 2010. №4 (58). 2010. С. 45.
19. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи / [упоряд. Л. Гриневич та ін.; заг. ред. М. Грищенко]. – Київ. 2016. 40 с.
20. Пехота О.М., Єрмакова І.П. Основи педагогічних досліджень: навч.посіб. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ: Знання, 2013. С.28.
21. Проскура Олена. Педагог і діяч // Дошкільне виховання.1996. №3. С. 12-13.

22. Русова С. Мої спомини. Львів, 1937. С. 3-245.
23. Русова С. Нова школа соціального виховання. Катеринослав-Лейпціг, 1924. С.33.
24. Русова Софія. Ідейні підвалини школи // Світло. 1913. №8.С.33/
25. Русова Софія. Вибрані педагогічні твори: У 2кн. К.: Либідь, 1997. Кн. 1. 272 с.
26. Русова С. Теорія і практика дошкільного виховання // Софія Русова. Вибрані педагогічні твори: У 2 кн. Київ: Либідь, 1997. Кн. I. С. 171-257.
27. Русова С. Позашкільна освіта / С Русова // ВУШ. 1918 (рік перший). № 8-9 (квітень-травень). С.226-227.
28. Русова С. Дидактика. Прага, 1924. С.358-367.
29. Русова С. Націоналізація позашкільної освіти у різних народностей Росії / У кн.: Софія Русова. Вибрані педагогічні твори: У 2 кн. Київ: Либідь, 1997. Кн. I. С. 71-79.
30. Русова С. Про питання про білоруську школу. // У кн.: Софія Русова. Вибрані педагогічні твори: У 2 кн. Київ: Либідь, 1997. Кн. I. С. 79-83.
31. Русова С. Дошкільне виховання. Катеринослав, 1918. С.53.
32. Русова С. Націоналізація школи / С.Русова // ВУШ, 1917 (рік перший). №2 (жовтень). С.3-7.
33. Русова С. З з'їзду учителів // Світло. 1914. Кн. 5. С.7.
34. Русова С. До сучасного становища народного вчителя // В кн.: Софія Русова. Педагогічні твори: У 2 кн. Київ: Либідь, 1997. Кн. I. С. 125-132.
35. Русова С. Про народних учителів в земських школах Чернігівської губернії // В кн.: Софія Русова. Педагогічні твори: У 2 кн. Київ: Либідь, 1997. Кн. I. С. 101-116.

36. Русова С. Хроніка національної школи // У кн.: Софія Русова. Вибрані педагогічні твори: У 2 кн. Київ: Либідь, 1997. Кн. I. С.44-48.
37. Розвиток освіти і педагогічної думки на Україні // За ред. М.Д.Ярмаченка. Київ: Радянська школа, 1991.
38. Стельмахович М.Г. Народна педагогіка. Київ: Радянська школа, 1985.
39. Сивачук Н. Питання виховного потенціалу фольклору на сторінках журналу “Світло”. Історико-педагогічний альманах 2006. С. 20-23.
40. Сухомлинська О.В. С. Русова в контексті розвитку педагогічної думки // С. Русова – видатний педагог, державний, громадський діяч України: Мат. Всеукр. Пед. читань / Відповід. ред. Є. І. Коваленко. Чернігів. 1996.
41. Степанов О.М., Фіцула М.М. Основи психології і педагогіки: Навч.посібник. Київ: Академвидав, 2005. С. 234.
42. Таврійський вісник освіти: наук.-метод журнал / За ред.: А.М.Зубко. Херсон, 2006. № 3 (15). 270 с.
43. Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. Кн.2: Навч.посіб. / За ред. О.В.Сухомлинської. Київ: Либідь. 2005. 552 с.
44. Ушинський К.Д. Твори.: У 6 т. Київ: Радянська школа. 1954. Т. I.С. 107-108.
45. Цибар Т. Українські педагоги про працю як засіб естетичного виховання (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.). Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія. Чернівці: Рута, 2007. Вип. 300. С.172-179.
46. Юркова Т.Ф., Михейченков М.М. Місце концепції національної школи в педагогічному доробку Софії Русової. The 2 nd International scientific and practical conference “Innovations and

prospects of world science” (October 6-8, 2021) Perfect Publishing, Vancouver, Canada. 2021. P. 359-363.

ДОДАТОК

А

**КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Я, Михайленков Михайло Михайлович, учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, **УСВІДОМЛЮЮ**, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

- дотримуватися:
 - вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
 - принципів та правил академічної доброчесності;
 - нульової толерантності до академічного плагіату;
 - моральних норм та правил етичної поведінки;
 - толерантного ставлення до інших;
 - дотримуватися високого рівня культури спілкування;
- надавати згоду на:
 - безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
 - оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
 - використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;
- самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;
 - надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;
 - не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;
 - своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;
 - не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;
 - підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;
 - поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;
 - не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;
 - відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;
 - запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;
 - не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
 - не підроблювати документи;
 - не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
 - не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;
 - не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
 - не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;
 - не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
 - не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
 - не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

18.10.21

(дата)

(підпис)

Михайло МИХЕЙЧЕНКОВ